

Ὅπως ἐτόνισα πρὸ ὀλίγου, ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν συνθηκολόγησε ποτὲ κατὰ τὰ σκοτεινὰ χρόνια τῆς δουλείας του μὲ τὴν ἰδέα τῆς ὑποταγῆς του στὸν ξένο κατακτητὴ. Τοῦτο ἀποδεικνύεται, ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἔνοπλες ἐξεγέρσεις του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ συνεχῆ διαβήματα καὶ τὶς ἐκκλήσεις, πὸν ἀπηύθυναν οἱ Ἕλληνες λόγιοι στοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Τὶς ἐκκλήσεις αὐτές, πὸν δὲν εἶναι γνωστὲς στὸ εὐρύτερο κοινὸ καὶ τὴν ἱστορικὴ σημασίαν τους ἔχει διερευνήσει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μανούσακας, ὁ ὁποῖος ὀρίσθηκε ἀπὸ τὴ Σύγκλητον ὡς ὀμιλητὴς τῆς πανηγυρικῆς αὐτῆς συνεδρίας καὶ θὰ μᾶς παρουσιάσει ἀπόψε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του.

Παρακαλῶ τὸ συνάδελφο κ. Μανούσακα νὰ λάβει τὸ λόγο.

ΕΚΚΛΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΗΓΕΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ Κ. Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

Γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς Ἐθνεγεροσύνης τοῦ Εἰκοσιένα, τῆς ὁποίας τὴν ἐπέτειον γιορτάζουμε σήμερον, ἦταν ἀπαραίτητον, κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας, ἀπὸ τὴ μιά μεριά νὰ διατηρηθῆ ἄγρυπνη ἢ ἐθνικὴ συνείδηση, μὲ τὴν παιδείαν καὶ τὸ φωτισμὸν τοῦ Ἔθνους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην νὰ προβάλλεται, σὲ κάθε εὐκαιρία καὶ πρὸς κάθε κατεύθυνση, τὸ αἷτημα τῆς ἐλευθερίας. Καὶ ἐπειδὴ κάθε πολιτικὴ ἐξουσία εἶχε τότε καταλυθεῖ, τὴν ἀποστολὴν αὐτὴν τὴν ἐπωμίσθησαν αὐτόκλητοι οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες, λαϊκοὶ καὶ κληρικοὶ, οἱ λόγιοι, οἱ συγγραφεῖς καὶ οἱ διδάσκαλοι τοῦ Γένους.

Μιά ἀπὸ τὶς ὄψεις τῆς πολύμορφης δραστηριότητος τῶν ἀνθρώ-

πων αὐτῶν τοῦ πνεύματος, ἰδίως ἐκείνων ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴ Δύση καὶ διακριθεῖ στίς διάφορες βαθμίδες τῆς πνευματικῆς ἢ τῆς πολιτικῆς ἱεραρχίας, ἦταν καὶ ἡ ἀδιάκοπη φροντίδα των νὰ ἐπικαλοῦνται τὴν ἐπέμβαση τῶν ἰσχυρῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης (αὐτοκρατόρων, παπῶν, βασιλέων) γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν ξένο ζυγό. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκκλήσεις των γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, ἔγγραφες ἢ ἔντυπες, ἐπίσημες ἢ ἀνεπίσημες, ἔντεχνες ἢ ἄτεχνες. Τὰ ἐνδιαφέροντα αὐτὰ καὶ ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη κείμενα θ' ἀποτελέσουν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀποψινῆς ὁμιλίας

Οἱ ἐκκλήσεις αὐτὲς μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν σὲ δυὸ ὁμάδες : στίς ἐκκλήσεις γιὰ κοινὴ ἐπέμβαση τῶν Χριστιανῶν ἡγεμόνων ἐναντίον τῶν Τούρκων, δηλαδὴ γιὰ Σταυροφορία (1453-1535) καὶ στίς ἐκκλήσεις γιὰ μονομερῆ ἐπέμβαση ἑνὸς μονάχα ἡγεμόνα (1535-1821). Ἐπειδὴ ἡ πρώτη ὁμάδα μὲ ἀπασχόλησε καὶ ἄλλοτε¹, θὰ τὴν πραγματευθῶ συνοπτικά, γιὰ νὰ παρουσιάσω γιὰ πρώτη φορά καὶ ἀναλυτικότερα τὴ δευτέρη.

Οἱ πρώτες ἱκετευτικὲς φωνὲς πρὸς τὴ Δύση, μετὰ τὴ μεγάλη ἐθνικὴ συμφορὰ τοῦ 1453, ὑψώθηκαν μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς λεηλατημένης βυζαντινῆς πρωτεύουσας καὶ ὀφείλονται σὲ αὐτόπτες μάρτυρες τῆς καταστροφῆς. Εἶναι πρῶτα ἡ σπαρακτικὴ «Μονωδία» τοῦ λογίου

1. Μ.Ι. Μανούσακα, Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25 ἡν Μαρτίου 1963 εἰς τὴν μεγάλην αἴθουσαν τῶν τελετῶν (Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1965. Σχετικὲς μὲ τὸ θέμα εἶναι καὶ οἱ ἕκτοτε ἐργασίαι τῶν Σ τ ε φ. I. Παπαδοπούλου, Ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Πανεπιστημιακὲς παραδόσεις), τεῦχος Α' (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 13-31, Ἀ π. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α', ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1974, σ. 408-420 (ἢ α' ἐκδόση 1960) καὶ V. R o t o l o, Il carne «Hellas» di Leone Allacci, Palermo 1966 (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Quaderni, ἀριθ. 3), σ. 13-48 = κεφ. II: «Appelli» e «Lamenti». Στὸ τέλος τῆς παραπάνω πρώτης μου ἐργασίας (σ. 42, σημ. 118) σημείωνα ἤδη ὅτι «τὶς ἑλληνικὲς ἐκκλήσεις τῆς δευτέρας αὐτῆς περιόδου (1535-1821), γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχω συγκεντρώσει ἄφθονο ὕλικό, θὰ τὶς ἐξετάσω σὲ ἄλλη ἐργασία μου». Τὶς ἐξετάζω σήμερα, στὴ δευτέρη αὐτὴ ἐργασία.

Ἄνδρονίκου Καλλίστου, πού καταλήγει στο ἐρώτημα μαζί καὶ τὴν ἱκεσία: «ὦ Ρώμη θεία, τί ποτε δράσεις τῆς θυγατρὸς γενομένης δούλης; . . . ὦ θειοτάτη καὶ μεγίστη πόλις τῶν Ἐνετῶν, τί δράσετε νῦν, τῆς ἀδελφῆς ὑμῶν καὶ φίλης φθαρείσης;»². Ἐπειτα, ὁ Ἑλληνας καρδινάλιος Ἰσίδωρος, λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, στέλνει γοερὰ μηνύματα στὸν Πάπα καὶ στοὺς ἡγεμόνες γιὰ Σταυροφορία³. Καὶ λίγο ἀργότερα, ὁ λαϊκὸς στιχουργὸς Ἐμμανουὴλ - Γεωργιλλᾶς Λιμενίτης θὰ ἐκφράσει ἔτσι τὸ γενικὸ παράπονο, γιὰτὶ δὲν βοήθησε ὅσο ἔπρεπε ἡ Δύση:

- 173 Τὸ θάρρος ὅπου ἤλπιζαν οἱ Χριστιανοὶ στὴν Πόλιν
ἦτον στὸν Ἀγιώτατον τὸν Πάπαν τὸν τῆς Ρώμης,
.....
- 176 εἰς τοὺς ρηγάδες τῆς Φραγκιᾶς, τῶν αὐθεντῶν τῶν ὅλων,
.....
- 181 κάτεργα ἀπὸ τὴν Βενετιὰν τὴν πολυχρυσωμένην
.....
- 184 νὰ δράμουν, νὰ βοηθήσουσι τὴν ταπεινὴν τὴν Πόλιν. . .⁴

2. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 5 καὶ 30 (σημ. 8-12). Γιὰ τὸν Ἄνδρόνικο Κάλλιστο ὡς κωδικογράφου βλ. πρόσφατα E. G a m i l l s c h e g und D. H a r l f i n g e r, Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600, I. Teil. Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens. A. Verzeichnis der Kopisten, Wien 1981, σ. 35-36 (ἀριθ. 18).

3. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 5-7 καὶ 30-31 (σημ. 13-17). Τὴ νεότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἰσίδωρο βλ. στὸ ἔργο τοῦ O t t o K r e s t e n, Eine Sammlung von Konzilsakten aus dem Besitze des Kardinals Isidoros von Kiev, Wien 1976, σ. 27, σημ. 59.

4. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 7-8 καὶ 31 (σημ. 18-22). Γιὰ τὸ στιχουργὸ αὐτὸ βλ. καὶ Χρ. ἰ. Π α π α χ ρ ι σ τ ο δ ο ὄ λ ο υ, Ὁ Ροδίτης στιχουργὸς Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶς ἢ Λιμενίτης, «Δωδεκανησιακά», τόμ. 2 (1967), σ. 61-67. Γιὰ τὸ πραγματικὸ τοῦ ἐπώνυμο (Λιμενίτης) βλ. A r n o l d F r. v a n G e m e r t, Ἐμμανουὴλ Λιμενίτης καὶ ἔχι Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶς, «Ἀντίχαρη. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ», Ἀθήνα 1984, σ. 111-113. Τὴ γνώμη τοῦ κ. Γ. Παπαδημητρίου (ἀντίθετη μὲ τὴ γνώμη τοῦ Γ.Ν. Χατζιδάκι) γιὰ τὴν ἀπόδοση σ' αὐτὸν τοῦ στιχουργήματος τῆς «Ἀλώσεως» (ἀπ' ὅπου οἱ παραπάνω στίχοι) ἤρθε νὰ ἐνισχύσει ἡ πρόσφατη μελέτη τῆς C o b a l t i n a M o r r o n e, Il problema della paternità della "Ἀλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «Annali della Facoltà di

Ἄλλὰ ἐκεῖνοι ποὺ ἐπωμίσθησαν τὴ μεγάλη ἀποστολὴ ἦταν οἱ λόγιοι ποὺ μετὰ τὴν Ἄλωση βρῆκαν ἄσυλο στὴ Δύση, φέρνοντας μαζί τους ὅλη τὴ μακραίωνη πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ παράδοση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, γιὰ νὰ τὴν ἐμβολιάσουν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση. Σπουδαιότερος ἀπ' αὐτοὺς ἀναδείχθηκε ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, πολὺπλευρὴ προσωπικότητα συγγραφέα, οὐμανιστῆ, μαικῆνα τῶν γραμμάτων, διπλωμάτη καὶ ἀγωνιστῆ⁵. Ἡ Σταυροφορία στάθηκε γι'

Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli, τόμ. XXI (n.s. IX) (1978-1979), σ. 199-217. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη γιὰ τὸ στιχοῦργημα τοῦ B ö r j e K n ö s, *Autour du poème appelé «La prise de Constantinople»* (Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως), «Ἑλληνικά», τόμ. 20 (1967), σ. 311-337, ὅπου ἀναλυτικότερα γιὰ τὶς ἐκκλήσεις τοῦ στιχοῦργοῦ πρὸς τοὺς Δυτικούς.

5. M. I. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 9 καὶ 32 (σημ. 27-29). Στὴν παλιότερη βιβλιογραφίᾳ ποὺ σημειώσω ἐκεῖ (σ. 32, σημ. 27) πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ ἀκόλουθα νεότερα δημοσιεύματα: J. Gill, *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford 1964, σ. 45-54. – H. D. Saffrey, *Notes autographes du cardinal Bessarion dans un manuscrit de Munich, «Byzantion»*, τόμ. 35 (1965), σ. 536-563. – Lotte Labowsky, *Il cardinale Bessarione e gli inizi della Biblioteca Marciana, στὸν τόμο «Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento», a cura di A. Pertusi, Firenze 1966, σ. 159-182.* – Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1967. – Lotte Labowsky, *Bessarione, στὸ «Dizionario biografico degli Italiani», τόμ. VIII (1967), σ. 686-696.* – J. Gill, *East and West in the time of Bessarion. Theology and Religion, «Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici», n.s., τόμ. 5 (XV), 1968, σ. 3-27.* – N. B. Tomadakis, *Oriente e Occidente all' epoca del Bessarione, ὁ.π., σ. 29-40.* – Elp. Mioni, *Bessarione bibliofilo e filologo, ὁ.π., σ. 61-83.* – Sophia Antoniadis, *Della condotta del cardinale Bessarione (Saggio di interpretazione psicologica), ὁ.π., σ. 85-94.* – A. Pertusi, *In margine alla questione dell' Umanesimo bizantino: Il pensiero politico del cardinal Bessarione e i suoi rapporti con il pensiero di Giorgio Gemisto Pletone, ὁ.π., σ. 95-104.* – F. M. Pontani, *Epicedi inediti del Bessarione, ὁ.π., σ. 105-121.* – Th. N. Vlachos, *Bessarion als päpstlicher Legat in Venedig im Jahre 1463, ὁ.π., σ. 123-125.* – S. Bernardinello, *I testi bessarionei della Metafisica di Aristotele, ὁ.π., σ. 127-145.* – C. Capizzi, S.J., *Un piccolo contributo alla biografia del Bessarione, «Orientalia Cristiana Periodica», τόμ. 40 (1974), σ. 84-113.* – *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei (a coronamento del V Centenario della donazione nicena)* (Medioevo e Umanesimo, 24), Padova 1976 (ὅπου βλ., ἰδίως γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ δράση τοῦ Βησσαρίωνα, τὶς μελέτες τῶν P. K. Enepekides, G. Fedalto, J. Gill, J. Irmscher, E. Kriaras, M. Levi d' Ancona, E. Mioni, E. Nasalli Rocca, A. Raes, G. A. Ravalli Modoni, D. E. Rhodes καὶ H. D. Saffrey). – Lotte La-

αὐτὸν ἢ πιὸ ἐπίμονη ἐπιδίωξη τῆς ζωῆς του. Λίγες βδομάδες μετὰ τὴν Ἄλωση, ἀπηύθυνε τὴν πρώτη του ἔκκληση πρὸς τὸ Δόγη τῆς Βενετίας. Τὸ 1459, πηγαίνει μὲ τὸν Πάπα στὸ συνέδριο τῆς Μάντουας καὶ τὸ 1460 περιοδεύει μόνος του τὴ Γερμανία, γιὰ νὰ προπαγανδίσει τὴ Σταυροφορία. Τὸ 1463, γίνεται δεκτὸς μὲ τιμὲς ἀπὸ τὴ Βενετία, ὡς λεγάτος τοῦ Πάπα Πίου Β' καὶ ὅλα ἐτοιμάζονται γιὰ τὴ Σταυροφορία, ὁ ξαφνικὸς ὅμως θάνατος τοῦ Πάπα ματαιώνει τὸ ἐγχεῖρημα. Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Χαλκίδας ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1470), ὁ Βησσαρίων ἀπευθύνει στοὺς Ἡγεμόνες πύρινους λόγους, ποὺ τυπώνονται καὶ κυκλοφοροῦν εὐρύτητα. Στὸ τέλος, πηγαίνει νὰ βρεῖ καὶ νὰ παρακινήσει ὡς καὶ τὸν ἀλλοπρόσαλλο βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΑ', ἀλλὰ πεθαίνει μόλις γύρισε, ἄπρακτος καὶ ἀπελπισμένος (1472)⁶.

Ὁ συνεργάτης τοῦ Βησσαρίωνα Μιχαήλ Ἀποστόλης εἶναι ὁ συγγραφέας ἑνὸς « Προσφωνήματος » (1468/69) στὸ Γερμανὸ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Γ', σὲ ἄψογη ἀττικὴ γλῶσσα : « Ἐπίδοτος τὸ πανταχοῦ γῆς διεσπαρμένον γένος ἡμῶν τῇ πατρίδι, τὸ ποτὲ μὲν ὑψηλότατον καὶ σοφώτατον, νῦν δ' ἐξουθενημένον καὶ ταπεινότατον »⁷.

Ὅταν ὁ νεαρὸς βασιλιάς τῆς Γαλλίας Κάρολος Η' ἐτοιμαζόταν νὰ ἐκστρατεύσει στὴν Ἰταλία, μὲ τελικὸ σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἁγίων Τόπων (1494), ὁ ἔξοχος ποιητὴς Μι-

b o w s k y, Bessarions Library and the Biblioteca Marciana. Six early inventories (*Sussidi eruditi*, 31), Rom 1979. Γιὰ τὸ Βησσαρίωνα ὡς κωδικογράφο βλ. E. G a m i l l s c h e g und D. H a r f l i n g e r, *Repertorium...*, ὁ.π., σ. 47-48 (ἀριθ 41).

6. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 9-14 καὶ 32-34 (σημ. 30-48).

7. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 14-15 καὶ 34-35 (σημ. 49-54). Τὸ προσφώνημα παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν (ἀγνοούμενο ἀπὸ τὸν ἐκδότη του) κώδικα 452 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (C. L i t z i c a, Biblioteca Academiei Române. Catalogul manuscriselor grecești, τόμ. 1, București 1909, σ. 289, ἀριθ. 602· πρβλ. καὶ τίς βιβλιογραφικὲς προσθήκες τοῦ D. R u s s o, *Studii și critice*, București 1910, σ. 111). Γιὰ τὸ Μιχ. Ἀποστόλη ὡς κωδικογράφο βλ. E. G a m i l l s c h e g und D. H a r f l i n g e r, *Repertorium...*, ὁ.π., σ. 149-150 (ἀριθ. 278). Γιὰ τὴν « Προσευχὴ κατὰ Τούρκων » τοῦ Ἀποστόλη βλ. παρακάτω, σημ. 16.

χαήλ Μάρουλλος - Ταρχανιώτης, πού ύπηρετοῦσε στὸ στρατό του ὡς μισθοφόρος, τοῦ ἀπηύθυνε ὠραῖο παραινετικὸ ποίημα στὴ λατινικὴ γλώσσα⁸. Ἀλλὰ τὸ ὠραιότερο, σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα, ποίημα, πού μόνο μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἀρχαίας Μούσας μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ, εἶναι ἡ περίφημη ὠδὴ στὸν Πλάτωνα τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ φιλολόγου Μάρκου Μουσοῦρου (1513)⁹, μὲ τὴν ὁποία παρακινεῖ τὸν προστάτη του φιλέλληνα Πάπα Λέοντα Ι' (τὸ γιὸ

8. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 15-17 καὶ 35-37 (σημ. 57-66). Τὸ ἀξιόλογο μελέτημα τοῦ Δ. Α. Ζακυθνοῦ γιὰ τὸ Μιχ. Μάρουλλο Ταρχανιώτη (βλ. ὁ.π., σ. 35-36, σημ. 61) ἔχει ἀνατυπωθεῖ τώρα, αἰσθητὰ ἐπαυξημένο καὶ βελτιωμένο ἀπὸ τὸ συγγραφέα, στὸν τόμο Δ. Α. Ζακυθνοῦ, Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, Ἀθῆναι 1978, σ. 244-310.

9. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 18 καὶ 37 (σημ. 71). Προσθέτω ἐδῶ τὴν κυριότερη πρόσφατη βιβλιογραφία γιὰ τὸν κορυφαῖο αὐτὸ Κρητικὸ φιλόλογο: Μ.Ι. Μανούσακα, Ἡ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικὴ Κοινότης καὶ οἱ μητροπολίται Φιλαδελφείας, ΕΕΒΣ, τόμ. 37 (1969-1970), σ. 178 καὶ σημ. 3.- Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Ὁ σεισμὸς τῆς Κρήτης (1508) καὶ ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος (Ἀνέκδοτοι στίχοι τοῦ Hieronymus Bononius) «Θησαυρίσματα», τόμ. 7 (1970), σ. 127-138.- Μ. Μανουσάκας, La date de la mort de Marc Musurus, «Studi veneziani», τόμ. 12 (1970), σ. 459-463.- Ε. Π. Μιόνι, La biblioteca greca di Marco Musuro, «Archivio Veneto», Serie V, vol. 93 (1971), σ. 5-28.- Φανῆς Μαυροειδῆ - Πλουμίδη, Ἐγγραφα ἀναφερόμενα στὶς ἐριδες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὰ τέλη τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, «Θησαυρίσματα», τόμ. 8 (1971), σ. 115-187 (βλ. σ. 126 καὶ 181-184, ἔγγρ. ΚΒ').- F. M. Pontani, Epigrammi inediti di Marco Musuro, «Archeologia Classica», τόμ. 25-26 (1973-1974), σ. 575-584.- Martin Sichel, Musuros - Handschriften στὸν τόμο «Serta Turyniana», Urbana, Illinois 1974, σ. 564-608.- D. J. Geanakoplos, Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600), New Haven and London, 1976, σ. 225-230 καὶ (Notes) 362-364: κεφ. 12. Marcus Musurus: New Information on the Death of a Byzantine Humanist in Italy (ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ παραπάνω ἄρθρο τοῦ Μ. Μανουσάκας, La date de la mort ..., ἐνῶ ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ τὸ ἀντίστροφο!)- Martin Sichel, Johannes Cuno. Ein Wegbereiter des Griechischen in Deutschland. Eine biographisch-kodikologische Studie, Heidelberg 1978, passim (βλ. Register, σ. 220-221).- F. M. Pontani, Patroclo, Musuro e Capodivacca, «Miscellanea», τόμ. 1, Padova 1978, σ. 81-87.- Carlo Gallavotti, Planudea (III).- 5. Testimonianza di Marco Musuro sul codice Patavinus di Teocrito.- 7. Intervento di Giano Lascari nel commento di Musuro agli epigrammi.- 9. Il commento di Musuro agli epigrammi di Teocrito nella Planudea, «Accademia Nazionale dei Lincei. Bollettino dei Classici», serie terza, fasc. II (1981), σ. (τοῦ ἀνατύπου) 3-9, 12-17 καὶ 22-27. Γιὰ τὸ Μουσοῦρο ὡς κωδικογράφου βλ. καὶ E. Gamillscheg und D. Harlfinger, Repertorium..., ὁ.π., σ. 145 (ἀριθ. 265).

τοῦ Λαυρεντίου τῶν Μεδίκων) ν' ἀναλάβει τὴ Σταυροφορία¹⁰. Στὸν ἴδιο Πάπα ἀπηύθυνε (1516) ἓνα ἐκτενέστατο λατινικὸ ποίημα ἀνάλογου περιεχομένου καὶ ὁ Ἰωάννης Γεμιστός, ἀπόγονος τοῦ ὀνομαστοῦ πλατωνικοῦ φιλοσόφου τοῦ Μυστρᾶ Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστοῦ¹¹. Ἰσάξιος σχεδὸν τοῦ Βησσαρίωνα, ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης, μιὰ ἀπὸ τὶς εὐγενέστερες μορφές τοῦ ἑλληνικοῦ οὐμανισμοῦ (καθηγητῆς, ἐκδότης κειμένων, ποιητῆς καὶ διπλωμάτης),¹² πραγματοποίησε πολλὰ διαβήματα σὲ Πάπες, βασιλιάδες τῆς Γαλλίας καὶ αὐτοκράτορες τῆς Γερμανίας. Τὸ σημαντικότερο ἀπ' αὐτὰ ἦταν ἡ πρεσβεία καὶ τὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν πανίσχυρο αὐτοκράτορα Κάρολο Ε', ὅταν, μετὰ τὴν περίφημη μάχη τῆς Παβίας (1525), ὁ Λάσκαρης

10. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἑκκλήσεις, σ. 18-20 καὶ 37 (σημ. 72-74). Ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση τοῦ ποιήματος βλ. στὸ ἔργο τοῦ Δ. Α. Ζακυθινοῦ, Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, σ. 336-341, ὅπου (σ. 336, σημ. 2) καὶ βιβλιογραφία τῶν μεταφράσεών του στὰ λατινικά καὶ στὰ ἀγγλικά.

11. Μ. Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 20-23 καὶ 37-39 (σημ. 75-91).

12. Μ. Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 23-24 καὶ 39 (σημ. 100-104). Παραθέτω τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία γι' αὐτόν: R. Binner, Griechische Emigration und Türkenkrieg. Anmerkungen zu einer Denkschrift von Janus Lascaris aus dem Jahre 1531, «Südost — Forschungen», τόμ. 30 (1971), σ. 37-50.— F. M. Pontani, La «Salve Regina» di Giano Lascaris, «Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici», n.s., τόμ. 10-11 (XX-XXI), 1973-1974, σ. 109-112.— Τοῦ Ἰδιοῦ, I fiori d' Alessandra e il frutto (= Πολιτιανὸς καὶ Λάσκαρης) στὸν τόμο «Scritti in onore di Caterina Vassalini» raccolti da L. Barbessi, Verona 1974, σ. 381-391.— Anna Meschini, Il codice Barb. Gr. 123 e Giano Lascaris, «Rivista di Filologia Classica» 103 (1975), σ. 56-70.— Τῆς Ἰδίας, Giano Lascaris e un busto del Pontano, «Italia Medievale ed Umanistica», τόμ. 20 (1977), σ. 411-412.— Giano Lascaris Epigrammi Greci a cura di Anna Meschini, Padova 1976.— John Whitaker, Parisinus Graecus 1962 and Janus Lascaris, «Phoenix», τόμ. 31 (1977), σ. 239-244.— Carlo Gallavotti, Planudea (III).— 7. Intervento di Giano Lascari nel commento di Musuro agli epigrammi, «Accademia Nazionale dei Lincei. Bolletino dei Classici», serie terza, fasc. II (1981), σ. (ἀνατ.) 12-17 (+ tav. 1-6).— L. Vranoussis, L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d'édition (XVIe Congrès International d'Études Byzantines, Wien, 5-10 octobre 1981, τμ. 11.3), 1981, σ. 9 (Janus Lascaris — 1490: Le terme «Néo-grecs») = JÖB, τόμ. 32/1, σ. 405-406.— Francis Walton, Janus Lascaris στὸν τόμο «Τὸ βιβλίον στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες» (Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου τοῦ ΚΝΕ τοῦ ΕΙΕ), Ἀθήνα 1982, σ. 45-54 = «The Griffon Gennadius Library», American School of Classical Studies, Athens, ἀριθ. 10 (1984), σ. 7-19.

πῆγε νὰ τὸν βρεῖ, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Πάπα, γιὰ νὰ τὸν πείσει ν' ἀναλάβει Σταυροφορία. Τὸ ὑπόμνημά του αὐτὸ εἶναι μνημεῖο πολιτικῆς σκέψεως, διπλωματικῆς ὀριμότητος καὶ λαμπροῦ ὕφους¹³.

Ἄλλος διαπρεπὴς ἑλληνιστῆς, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας Ἀρσένιος Ἀποστόλης, στέλνοντας στὸν Πάπα ἓνα ἐγκωμιστικὸ λόγος γιὰ τοὺς γάμους τῆς Αἰκατερίνης τῶν Μεδίκων μὲ τὸν ἔπειτα βασιλιὰ τῆς Γαλλίας Ἑρρίκο Β' (1533), τὸν παρακίνησε νὰ συμφιλιώσει τοὺς δύο κραταιοὺς ἀντιπάλους ποὺ θὰ συναντοῦσε, τὸν Κάρολο Ε' καὶ τὸν Φραγκίσκο Α', καὶ νὰ τοὺς προτρέψει γιὰ Σταυροφορία¹⁴.

Δυστυχῶς, καμμιά ἀπὸ τίς προσπάθειες αὐτὲς τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν ἐκαρποφόρησε. Οἱ σκλήροὶ ἀνταγωνισμοὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ οἱ ἄλλες δυσμενεῖς συγκυρίες δὲν τὸ ἐπέτρεψαν. Ὅταν μάλιστα ὁ «χριστιανικότατος» βασιλιὰς τῆς Γαλλίας Φραγκίσκος Α', γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὸν ἀντίπαλό του Κάρολο Ε', ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἐγκαινιάσει, τὸ 1535, τὴ γαλλοτουρκικὴ συμμαχία, μὲ τὴν ὁποία ἡ Τουρκία γινόταν ἔκτοτε ὑπο-

13. Μ. Ι. Μανούσακα, ὅ.π., σ. 24-25 καὶ 39-41 (σημ. 105-108). Τὸ πρωτότυπο ἰταλικὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Λάσκαρη δημοσιεύθηκε πρόσφατα σὲ κριτικὴ ἔκδοση (στηριζόμενη στὸν κώδ. Vatic. lat. 3890 καὶ ἐπιβοηθητικὰ στὸν κώδ. Borgianus lat. 305), μὲ ἐκτενὴ εἰσαγωγή καὶ σχόλια, ἀπὸ τὸν John Whitaker, Janus Lascaris at the Court of the Emperor Charles V, «Θησαυρίσματα», τόμ. 14 (1977), σ. 76-109 (τὸ κείμενο στίς σ. 93-107). Ἀπὸ τὸν Ἰδίο, G.B. Scandella and Janus Lascaris, «Θησαυρίσματα», τόμ. 17 (1980), σ. 323-328, ἐπισημάνθηκε (μὲ ὑπόδειξη τοῦ Fr. Walton) καὶ ἡ ἀνεύρετη ὡς τότε (ἂν καὶ χρησιμοποιημένη ἀπὸ τὸν Α. Παπαδόπουλο Βρετὸ) ἔκδοση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν G. B. Scandella στὸ «Giornale di legislazione, giurisprudenza, letteratura, scienze e varietà di utili conoscenze», τόμ. 1, Corfù 1845, σ. 129-151, ποὺ εἶναι βασιμμένη σὲ μόνον τὸν παραπάνω κώδ. Borg. lat. 305.

14. Μ. Ι. Μανούσακα, ὅ.π., σ. 25-27 καὶ 41-42 (σημ. 109-113). Στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ἀρσένιο τῆς σημ. 109 (σ. 41) ἄς προστεθοῦν: Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ. Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος... (βλ. σημ. 5), σ. 141-146, 148 καὶ 297-300 (ἔγγρ. Α'-ΑΑ') καὶ Ἀναστασία Παπαδία, Ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας ὁ Ἀποστόλης καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας (1534-1535), «Θησαυρίσματα», τόμ. 14 (1977), σ. 110-126. Γιὰ τὸν Ἀρσένιο ὡς κωδικογράφος βλ. E. G amillscheg und D. Harlfinger, Repertorium..., ὅ.π., σ. 41 (ἀριθ. 27).

λογίσιμος παράγων τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ἔγινε φανερό ὅτι ἡ ἰδέα τῆς Σταυροφορίας εἶχε παρακμάσει ὀριστικά. Καὶ μαζί της ἔσβηναν καὶ οἱ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως γιὰ συντονισμένη εὐρωπαϊκὴ ἐπέμβαση¹⁵. Ὁ τελευταῖος ἴσως ἀπ' αὐτούς, ὁ Κερκυραῖος Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος, στὸ ποίημά του «Θρῆνος εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν» (Βενετία, 1544), θὰ ἐκφράσει τὴν ἀπελπισία του γιὰ τὴν παγερὴ ἀδιαφορία τῶν ἰσχυρῶν τῆς Γῆς καὶ θὰ καταλήξει νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴν ἀνέφικτη βοήθεια τῶν ἀρχαίων ἡρώων καὶ τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου...¹⁶

Ἔτσι τελειώνει ἡ πρώτη φάση τῶν ἐκκλήσεων. Ἄς δοῦμε τώρα λεπτομερέστερα τὴ δεύτερη.

Μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς ἰδέας τῆς Σταυροφορίας, οἱ Ἕλληνες λό-

15. Σπανιότατες εἶναι οἱ ἐκκλήσεις γιὰ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ ἐπέμβαση μετὰ τὴ χρονολογία αὐτῆ. Πρόκειται σχεδὸν ἀποκλειστικά γιὰ ἐκκλήσεις ἀπειθυνόμενες στοὺς Πάπες, ποὺ θὰ μπόρουσαν, ὡς ἀρχηγοὶ τῆς Χριστιανοσύνης, νὰ τὴν ὀδηγήσουν σὲ νέα Σταυροφορία. Ἄλλὰ καὶ οἱ ἐκκλήσεις αὐτὲς εἶναι συχνὰ διαφορούμενες ἢ ἐντελῶς παρεκβατικές. Ἔτσι, τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ (1562-1565) στὸν Πίο Δ', ποὺ μνημονεύει ὁ V. R o t o l o, *Il carne «Hellas»*, σ. 41-42 τὸν ἐκλιπαρεῖ μᾶλλον γιὰ τὴν προστασία τῶν λογίων Ἑλλήνων παρὰ γιὰ Σταυροφορία καὶ τὰ κείμενα τοῦ μισαλλόδοξου καθολικοῦ Ἰω. Ματθαίου Καρνοφύλλη (βλ. V. R o t o l o, ὁ.π., σ. 44-45) στὸν Οὐρβανὸ Η' (1624, 1626, 1631) δὲν περιέχουν παρὰ δυὸ λακωνικὲς φράσεις ('Ἑλλάδος τε τῆς πολυπαθοῦς τὴν ἀνάρρυσιν καὶ Ἑλλάδα... καταδουλωθεῖσαν ἐπανακτήσασθαι) (βλ. E. L e g r a n d, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIe s.*, τόμ. 1, Paris 1894, σ. 182, 224 καὶ 285-288), ἐνῶ εἶχαν ὡς κύριο σκοπὸ τὸν τὴν ὀξεῖα δογματικὴ πολεμικὴ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων.

16. Μ.Ι. Μανούσακα, ὁ.π., σ. 27 καὶ 42 (σημ. 115-117). Γιὰ τὸν Ἐπαρχο ἔχουμε τώρα τὴν καλὴ μονογραφία τῆς Ἑλλῆς Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ἀντώνιος Ἐπαρχος, ἕνας Κερκυραῖος οὐμκνιστῆς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1978 (γιὰ τὸ «Θρῆνος» βλ. σ. 178-183). Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Ἡρ. Ε. Καλλέργη, Δυὸ ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου, «Παρνασσός», τόμ. 25 (1983), σ. 213-235. Γιὰ τὸν Ἐπαρχο ὡς κωδικογράφο βλ. E. G a m i l l s c h e g u n d D. H a r l f i n g e r, *Repertorium ...*, ὁ.π., σ. 38-39 (ἀριθ. 23). Ἄς προσθεῖ ἐδῶ ὅτι, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐπαρχο, σὲ ἐπίκληση θεϊκῶν δυνάμεων (τοῦ Χριστοῦ) προσέφυγε ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης (βλ. παραπάνω, σ. 200 καὶ σημ. 7), στὴ σύντομή του «Προσευχὴ κατὰ Τούρκων, ὅτε ἤδη ἐπεχείρουν τὴν Εὐρώπην» τὴ δημοσιευμένη στὸ *Diarium Martini Crusii 1600-1605* (= τόμ. III), *herausgegeben von R. S t a h l e c k e r u n d E. S t a i g e r*, Tübingen 1958, σ. 172, καὶ

γιοι αναγκάστηκαν ἔκτοτε νὰ ζητοῦν τὴ μονόπλευρη ἐπέμβαση πότε τοῦ ἐνὸς καὶ πότε τοῦ ἄλλου ἡγεμόνα τῆς Εὐρώπης¹⁷. Καὶ τὰ πρῶτα κράτη, στὰ ὁποῖα στήριζαν τὶς ἐλπίδες τους, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16^{ου} ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, ἦταν ἡ Γερμανικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Καρόλου Ε' καὶ ἡ Ἰσπανία τοῦ γιοῦ του Φιλίππου Β' καὶ τῶν διαδόχων των. Τὸ πρᾶγμα ἦταν ἄλλωστε φυσικό, γιατί αὐτὲς ἀποτελοῦσαν τότε τὶς ἰσχυρότερες ἀντιτουρκικὲς δυνάμεις τῆς Εὐρώπης.

Ὅπως νωρίτερα ὁ Ἰανὸς Λάσκαρης καὶ ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, ἔτσι καί, γύρω στὰ 1550, ἀπευθύνθηκε στὸν Κάρολο Ε' ἕνας ἰδιότυπος Ἕλληνας στιχουργός, φλωρεντινῆς καταγωγῆς, ὁ Ἰωάννης Ἀξαγιώλης¹⁸. Ὁ Ἀξαγιώλης εἶχε ἴσως διατελέσει «πρωτοκόμης» (στρατιωτικὸς διοικητῆς) τῆς Κορώνης κατὰ τὴν πρόσκαιρη κατάληψή της ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Καρόλου καὶ τῶν συμμάχων του (1532)¹⁹ καί, μετὰ τὴν ἀποχώρησή τους (1534), εἶχε καταφύγει στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας, ἔδρα τοῦ Ἰσπανοῦ ἀντιβασιλέα καὶ κέντρο

μετὰ τὸν Ἐπαρχο ὁ Φραγκίσκος Σκοῦφος, Τέχνη Ρητορικῆς, Ἐνετίσει 1681, σ. 371-375, στὴν ἐξοχή «Δέησή» του στὸν «ἐλευθερωτῆν τοῦ Κόσμου Χριστὸν νὰ ἐλευθερώσῃ μίαν φορὰν τὸ Ἑλληνικὸν Γένος ἀπὸ τὴν δουλείαν τῶν Ἀγαρηῶν».

17. Δὲν περιλαμβάνω στὴν ἐξέτασή μου ἀκολουθεῖ τις ἐκκλήσεις τῶν μὴ λογίων Ἑλλήνων, ὅπως π.χ. τοῦ μητροπολίτη Τιμοθέου στὸν Πάπα Πίο Ε' (1572), τοῦ Μάνης Νεοφύτου στοὺς Ἰσπανοὺς (1612-1613, βλ. V. R o t o l o, *Il carne «Hellas»*, σ. 42-43), τις ἐκκλήσεις τῶν Μανιατῶν καὶ τῶν Κυπρίων (βλ. παρακάτω, σημ. 32), γιατί μὴ τέτοια διεύρυνση τοῦ θέματος θὰ ἀλλοίωε τὸ χαρακτῆρα τῆς μελέτης αὐτῆς καὶ θὰ ὀδηγοῦσε πολὺ μακριά.

18. Γ. Θ. Ζώρα, Ἰωάννου Ἀξαγιώλου Διήγησις συνοπτικὴ Καρόλου τοῦ Ε' (κατὰ τὸν Βατικανὸν ἑλληνικὸν κώδικα 1624), Ἀθῆναι 1964 (μὲ ἔκτενή εισαγωγή, σ. 9-69 καὶ σημειώσεις, σ. 113-211· τὸ κείμενο στίς σ. 71-111), ὅπου (σ. 9, σημ. 1), μνεῖα καὶ τῶν προγενέστερων ἐργασιῶν τοῦ ἐκδότη μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο.

19. Κατὰ τὸν ἐκδότη Γ. Θ. Ζώρα, ὅ.π., σ. 32-34· τὸν ταυτισμὸ αὐτὸ τοῦ Ζώρα τὸν ἀποκρούει ὁ Ζ. Ν. Τσιρπανλῆς στὴ βιβλιοκρισίᾳ του στὰ «Ἑλληνικά», τόμ. 20 (1967), σ. 235-236. Τὸ στιχουργὸ τὸν συσχετίζει ὁ Ἰ. Κ. Χασιώτης, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουργοὶ) (16ος - 17ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1966, σ. 58-59, σημ. 2, μὲ τὸν Giovanni Protocomi (ἔδω τὸ Πρωτοκόμης ἔχει γίνει ἐπώνυμο), ποὺ ἀπαντᾷ ὡς ἐπίλεκτο μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Νεαπόλεως στὸν κατάλογο τοῦ 1593 (βλ. καὶ I. K. H a s s i o t i s, *Sull' organizzazione, incorpora-*

μισθοφόρων και πρακτόρων της Ισπανίας²⁰. Ἐκεῖ συνέθεσε, ὅπως μᾶς λέει (στίχ. 1325-1326), καὶ τὸ στιχούργημά του. Στὸ ἔργο του αὐτό, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ 1410 ἄτεχνους δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους στίχους, ὁ Ἀζαγιώλης, ἀφοῦ πρῶτα ἐξιστορεῖ τὴ δράση καὶ ἐγκωμιάζει τὰ πολεμικὰ κατορθώματα τοῦ Καρόλου ἐναντίον τῶν δύο ἰσχυρῶν ἀντιπάλων του, τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμὰν Β΄ τοῦ Μεγαλοπρεποῦς καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου Α΄²¹, τοῦ ἀπευθύνει ἔκκληση²² ν' ἀναλάβει ἐκστρατεία γιὰ ν' ἀπελευθερώσει τοὺς πολυπαθεῖς ὑπόδουλους Ἕλληνες καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του στὴν Ἀνατολή. Καί, γιὰ νὰ τὸν ἐνθαρρύνει σὲ μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση, ἀπαριθμεῖ διάφορους χρησμούς²³, ἀπ' ἐκείνους ποῦ κυκλοφοροῦσαν τὸν αἰῶνα αὐτὸ στὴν Εὐρώπη, καὶ ὀραματίζεται τὴ νικηφόρο προέλαση τοῦ Καρόλου στὴν Ἀνατολή καὶ τὴν εἴσοδό του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου θὰ τὸν ὑποδεχτεῖ ὁ πατριάρχης μέσα στὴν Ἁγία Σοφία²⁴. Ἡ χαμηλὴ ποιότητα τῶν στίχων του, μὲ τοὺς συχνοὺς σολοικισμοὺς καὶ τοὺς μετρικοὺς βιασμούς, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δώσουμε παρὰ ἓνα μικρὸ δεῖγμα :

Κ' ἐπεὶ τοσαύτης χάριτος μετέχεις καὶ μεγάλης,
1180 καθάπερ οὖν ὑπέρτερος ἀναξ παντοίοις ἄλλοις,

zione sociale e ideologia politica dei Greci a Napoli (dal XV alla metà del XIX sec.), «Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», τόμ. 20 (1981), σ. 424, σημ. 38).

20. Βλ. I. K. Hassiotis, ὀ.π., σ. 411-452 (ἰδίως σ. 419 κ.ἑξ.). Πρβλ. καὶ τὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Ἰδίου I. K. Χασιώτη, Ἡ Πελοπόννησος στὸ πλαίσιο τῆς μεσογειακῆς πολιτικῆς τοῦ Καρόλου Ε', «Πελοποννησιακά», τόμ. 15 (1984), σ. 187-240 (ἰδίως σ. 220 κ.ἑξ.).

21. Γ. Θ. Ζώρα, ὀ.π., σ. 77-99 (στίχ. 143-972).

22. Γ. Θ. Ζώρα, ὀ.π., σ. 99-108 (στίχ. 973-1324).

23. Γ. Θ. Ζώρα, ὀ.π., σ. 100-101 (στίχ. 997-1026) καὶ 107-108 (στίχ. 1265-1324).

24. Γ. Θ. Ζώρα, ὀ.π., σ. 104-107 (στίχ. 1165-1264). Γιὰ τοὺς χρησμούς καὶ τίς ψευδοπροφητεῖς αὐτῆς βλ. τὴν ἐξαιρετὴ ἐργασία τοῦ Marcel Bataillon, *Mythe et connaissance de la*

στράτευσον μετὰ τῆς Θεοῦ χάριτος κ' εὐλογίας,
 ἵνα λυτρώσης τὸν πιστὸν λαὸν ἐκ τῆς κακίας
 καὶ καταυόδιον ἀγαθὸν ἐπὶ τὴν Κωνσταντίνου
 Πόλιν τὴν περιβόητον, ἣν πάντες μεγαλύνου²⁵.

Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο, ἂν ὁ αὐτοκράτορας ἔλαβε γνώση τοῦ ἐκτε-
 νοῦς αὐτοῦ στιχορρήματος τοῦ Ἀξαγιώλη. Κουρασμένος ἄλλωστε
 ἀπὸ τοὺς ἀδιάκοπους πολέμους, θὰ παραιτηθεῖ σὲ λίγα χρόνια (1556)
 καὶ θ' ἀποσυρθεῖ σὲ μοναστήρι, ἀφήνοντας στὸν ἀδελφὸ του Φερδι-
 νάνδο τὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων καὶ στὸ γιό του Φίλιππο Β'
 τὸ βασίλειο τῆς Ἰσπανίας.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀφιερώνουν ἔργα τους στὸ Φίλιππο, ὅταν ἦταν
 ἀκόμη διάδοχος τοῦ ἰσπανικοῦ θρόνου, δυὸ Ἕλληνες λόγιοι, πού, ἐκ-
 τὸς ἀπὸ μιὰ στενὴ συγγένεια, εἶχαν γιὰ κοινὰ γνωρίσματα τὴν ἀρχαι-
 ομάθεια, τὴν πολυκύμαντη ζωὴ καὶ τὸ τραγικὸ τέλος: ὁ Ἰάκωβος
 Διασωρίνος καὶ ὁ Ἰάκωβος Βασιλικός. Ὁ Ἰάκωβος Διασω-
 ρίνο²⁶, πού, ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια περιπλάνηση στὴν Εὐρώπη,

Turquie en Occident au milieu du XVIe siècle, στὸν τόμο «Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento» a cura di A. Pertusi, Firenze 1966, σ. 451-470.

25. Γ. Θ. Ζώρα, ὁ.π., σ. 105 (στίχ. 1179-1184). Γιὰ τὸ στιχοῦρημα τοῦ Ἀξαγιώλη βλ. καὶ Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 139-141.

26. Γιὰ τὸν Ἰάκωβο Διασωρίνο (ἢ Διασωρινὸ) ἀπὸ τὴ Ρόδο βασικὴ παραμένει ἡ βιογραφία τοῦ E. Le grand, Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles, τόμ. 1, Paris 1885, σ. 297-302, πού συνοδεύει τὴν περιγραφή βιβλίου του τοῦ 1558 (ἀριθ. 133). Πρόσφατη ἐργασία γι' αὐτὸν ἔχουμε τὴ μελέτη τοῦ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἰακ. Διασωρίνου. Ἐκδεδομένα, προσγραφόμενα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, ΕΕΒΣ, τόμ. 37 (1969-70), σ. 365-373, ὅπου (σ. 365, σημ. 2) σημειώνεται καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προστεθεῖ ἡ ἐργασία τοῦ Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Ἰάκωβος Διασωρίνος, διδάσκαλος ἐν Κύπρω κατὰ τὸν 15^ο αἰῶνα, Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυξ», τόμ. 16 (1911), σ. 511-514. Βλ. ἐπίσης Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Τὸ ἐπιστολάριον τοῦ cod. Taurin. gr. LXIV. C.III.7, ΕΕΒΣ, τόμ. 42 (1975-6), σ. 298-319, ὅπου ἀναλόονται καὶ σχολιάζονται 11 ἐπιστολὲς τοῦ Διασωρίνου στὸν Ἀλέξανδρο Νερούλη καὶ ἰσάριθμες τοῦ Νερούλη στὸ Διασωρίνο. Γιὰ τὸ Διασωρίνο ὡς κωδικογράφου βλ. E. Gamillscheg und D. Harlfing

θὰ καταλήξει στὴν Κύπρο, ὡς σχολάρχης, γιὰ νὰ θανατωθεῖ ὡς συνωμότης ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς (1563), εἶχε τὴν εὐκαιρία ν' ἀντιγράψει, ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1545 καὶ 1555, ὅταν ὑπηρετοῦσε, ἐπικεφαλῆς Ἑλλήνων μισθοφόρων, στὰ στρατεύματα τοῦ Καρόλου Ε', ἐξὶ ὠραῖα ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ποὺ σώζονται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἐσκοριάλ. Τέσσερα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔχει ἀφιέρωσε στὸ μελλοντικὸ βασιλιὰ τῆς Ἰσπανίας Φίλιππο Β'²⁷. Καὶ τὸ ἓνα τους, ποὺ περιέχει τὰ «Τακτικὰ» τοῦ Αἰλιανοῦ, φέρει στὴν ἀρχή, σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὴν ἀκόλουθη ἔμμετρη ἀφιέρωση καὶ ἔκκληση²⁸, ποὺ τὴ δίνω σὲ μετάφραση:

«Εἶμαι τὸ βιβλίον τοῦ Αἰλιανοῦ, ποὺ περιέχει τὰ πολυστένακτα ἔργα τοῦ Ἄρεως γιὰ τοὺς Ἕλληνας ποὺ πάνε νὰ χαθοῦν ὀριστικά. Καὶ τώρα, ἀφήνοντας τὸν καταραμένο βασιλιὰ [τὸ σουλτάνο], ἦρθα στὴ Δύση, στὰ ἀνάκτορα τοῦ πιστοῦ ἡγεμόνα [τοῦ Φιλίππου]. Δὲν ἔρχομαι βέβαια νὰ διδάξω τὸν ἡγεμόνα οὔτε τὴν πολεμικὴ παράταξη καὶ

g e r, *Repertorium...*, ὁ.π., σ. 89-90 (ἀριθ. 143). Κατὰ τὸν Κ. Ἄμαντο, Γλωσσικὰ Μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 226-227 καὶ σημ. 3, ὁ ὀρθὸς τύπος τοῦ ἐπωνύμου εἶναι *Διασορηνός*, ποὺ ἀπαντᾷ στὰ ἔγγραφα καὶ ὡς *Διοσιερηνός* καὶ δηλώνει τὸν κάτοικο τοῦ Διὸς Ἰεροῦ τῆς Λυδίας.

27. E. L e g r a n d, ὁ.π., σ. 299 καὶ σημ. 5. Πρόκειται γιὰ τὰ ἐξὶ χειρόγραφα (ὅλα μὲ ἐπιγράμματα) ποὺ ἀπαιθμεῖ (κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ E. Müller) ὁ Φ. Κ. Μπουμπουλίδης, Τὰ ἐπιγράμματα..., ὁ.π., σ. 366-367 μὲ τὰ στοιχεῖα α'-δ', ζ' καὶ ζ'.

28. Τὸ ἐπίγραμμα, ἀπὸ τὸν κώδ. Scorial. Σ-III-6 (= Φ. Μπουμπουλίδου, ὁ.π., σ. 367, ἀριθμ. ζ'), πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν E. M i l l e r, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escorial, Paris 1848*, σ. 95-96 καὶ ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Ν. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 211, τὸν E. L e g r a n d, ὁ.π., σ. 299-300, τὸν Ἡλ. Π. Βουτιερίδη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1924, σ. 309 καὶ τὸν P. A. R e v i l l a, *Catalogo de los Códices Griegos de la Biblioteca de El Escorial, τόμ. 1, Madrid 1936*, σ. 351-353. Τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι τὸ ἀκόλουθο :

Αἰλιανοῦ βίβλος εἶμι πολύστονα ἔργατ' Ἀρῆος
κεύθουσ' Ἑλλήνων πρόχην ἀπολλυμένων·
ἦδη Ἐσπερίηνδε λιποῦσ' ἑναγῆ βασιλῆα
ἦλυθον ἐς πιστοῦ δώματα ἡγεμόνος·

5 οὔτε διδαζομένη στίχας ἔρχομαι ἡγεμονῆα,

τὴν περίπλοκη τακτικὴ τοῦ αἰμοβόρου Ἄρεως οὔτε τὰ τεχνάσματα τῶν πολεμικῶν φαλάγγων, γιατί ὁ προστάτης μας [ὁ Φίλιππος] γνωρίζει πολλὰ εἶδη τῶν φοβερῶν πολέμων τοῦ πατέρα του [τοῦ Καρόλου Ε΄].

Ἄλλὰ ἔρχομαι νὰ τοῦ φανερῶσω τὰ πολυστένακτα πάθη τῆς ψυχῆς μου, νὰ τοῦ ἀφηγηθῶ τὰ ὅσα διαπράττει ὁ Τοῦρκος στὸν εὐσεβῆ αὐτὸ λαὸ [τῶν Ἑλλήνων]. Σφάζει τοὺς ἄντρες καὶ τὶς γυναῖκες, ἐκτουρκίζει τὰ παιδιά καὶ ἀρπάζει τὰ κοπάδια.

Θυμῆσου τα αὐτά, βασιλιά, καί, βλέποντας τὶς πολεμικὲς αὐτὲς παρατάξεις τῶν μαχητῶν τῆς Ἀττικῆς, στρέψε τὴ σκέψη σου στὴν Ἀθήνα.

Φίλιππε, ὀλόκληρη ἡ μακεδονικὴ χώρα τοῦ Φιλίππου σὲ καλεῖ συχνά, ἐσένα τὸ Φίλιππο τὸν εὐσεβῆ. Ἀπ' αὐτὲς τὶς χῶρες ἔρχομαι καὶ ἐγώ, ὦ καλότυχε καὶ εὐτυχισμένε ἡγεμόνα. Δέξου με λοιπὸν καὶ σύ, ὡς ξένο, μὲ ὅλη σου τὴν εὐμένεια».

Ὁ ἐξάδελφος τοῦ Διασωρίνου Ἰάκωβος Ἡρακλείδης Βασιλικός²⁹, ποὺ εἶχε κερδίσει τὴν εὐνοία καὶ τὴν προστασία τοῦ

πολυπλόκους τε τρόπους Ἄρεος αἰμοβόρου
οὔτε φαλάγγων δῆνεα, πολλὰ γὰρ ἤρανος οἶδεν
εἶδη τῶν πατρικῶν δειμαλέων πολέμων.

- Ἄλλὰ μιν ἐξερέουσα πολύστονα πῆματα θυμοῦ,
10 Τοῦρκος ἄπερ δραίνει υἱέσιν εὐσεβέων
ἄνδρας μὲν καίνουσι, βαθυζώνους δὲ γυναῖκας,
τέκνα δὲ τουρκίζει, ποίμνια πάντα δ' ἄγει.
Τῶνδε μνήσθητ', ὦναξ, καί, τάσδε στίχας ἀνδρῶν
ὠγγυίων ἀθρῶν, μνώεο Κεκροπίης.
15 Καὶ γὰρ ἅπασα, ΦΙΛΙΠΠΕ, Μακεδονικὴ σε Φιλίππου
γῆ καλεῖε θαμινῶς ΦΙΛΙΠΠΙΟΝ εὐσεβέα.
Ἦκω γὰρ τούτων μοιρήγενης ὀλβιόδαιμον,
καὶ σύ με τὴν ξείνην δέχνησο εὐμενέως.

29. Γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴν σταδιοδρομίαν τοῦ προσώπου αὐτοῦ βλ. E. L e g r a n d, Deux vies de Jacques Basilicos, Paris 1889.— Ἐπ. I. Σταματιάδου, Βίος Ἰακώβου Βασιλικοῦ, Δεσπότης

Καρόλου Ε', είχε σχετιστεῖ μὲ τὸ Φίλιππο Μελάγγθονα καὶ ἄλλους κορυφαίους σοφοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ ἀποκτήσει ἠχηροὺς τίτλους εὐγενείας (πραγματικοὺς ἢ καὶ φανταστικούς), θὰ καταφέρει στὸ τέλος ν' ἀνεβεῖ καὶ σ' αὐτὸ τὸ θρόνο τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας (1561-1563), ὅπου ὅμως θὰ βρεῖ τραγικὸ θάνατο. Ὁ Βασιλικὸς ἐτύπωσε τὸ 1555 στὴν Ἀμβέρσα ἓνα βιβλίον στὰ λατινικά, ποὺ ἀφηγεῖται τὴν ἐκπόρθηση τῶν γαλλικῶν πόλεων *Thérouanne* καὶ *Hesdin* ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Καρόλου Ε' (1553). Τὸ ἔργο, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο κι' αὐτὸ στὸ διάδοχο τῆς Ἰσπανίας Φίλιππο, εἶναι γραμμένο σὲ μορφὴ διαλόγου ἀνάμεσα στὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸ Νέστορα³⁰. Μέσα στὸ διάλογο αὐτὸ ὁ Βασιλικὸς βρῆκε τὴν εὐκαιρία ν' ἀπευθύνει ἔκκληση στὸν Κάρολο, βάζοντας στὸ στόμα τοῦ Ἡρακλῆ τὰ ἀκόλουθα λόγια :

«Ὁ Ζεὺς ἄς κάμει νὰ νικηθοῦν καὶ νὰ ὑποταχθοῦν πρῶτα οἱ ἐχθροί· καὶ ἔπειτα ἐκεῖνος [ὁ Κάρολος Ε'] νὰ γνωρίσει γρήγορα μιὰ χαρμόσυνη καὶ ἀναίμακτη νίκη. Καὶ ἀφοῦ τὴ γνωρίσει, δὲν ἀμφιβάλλω πῶς θὰ ἐλευθερώσει τὴν Ἑλλάδα μας ἀπὸ τὴν τουρκικὴ βαρβαρότητα

Σάμου, Μαρκητίου Πάρου, Κόμητος Παλατίνου καὶ ἡγεμόνος τῆς Μολδαβίας, ἐν Σάμῳ 1894.- N. I o r g a, Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilicos l'Héraclide, dit le Despote, Prince de Moldavie, Bucarest 1900.- Δ η μ. Π α σ χ ἄ λ η, Ἰάκωβος Βασιλικὸς Ἡρακλείδης, ἄρχος καὶ μαρκίων τῆς Πάρου, δεσπότης τῆς Σάμου, κόμης Παλατίνος, ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας (1561-1564), «Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος» 1936, σ. 243-280.- N. I o r g a, Histoire des Roumains et de la romanité orientale, τόμ. 5, Bucarest 1940, σ. 62-103.- C. M a r i n e s c u, Jacques Basilicos «le despote», prince de Moldavie (1561-1563), écrivain militaire καὶ À propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide, récemment découverte, «Mélanges d'Histoire Générale», τόμ. II, Cluj 1938, σ. 319-380 καὶ 381-422.- A. A r m b r u s t e r, Jacobus Heraclides Despota und der Romanitäts- und Einheitsgedanke der Rumänen, «Revue roumaine d'histoire», τόμ. 10 (1971), σ. 257-265.- A n d r e i P i p p i d i, Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne, București-Paris 1980, σ. 55,56,127,209,261.- Τ ο ῦ Ἰ δ ι ο υ, Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII, București 1983, σ. 171-173.

30. Περιγραφή τοῦ βιβλίου («De Marini quod Terouanam vocant atque Hedini expugnatione ... narratio. I a c o b o B a s i l i c o Marcheto, Despota Sami Authore») βλ. στοῦ E. L e g r a n d, Bibliographie Hellénique ... aux XVe et XVIe siècles, τόμ. 4, Paris 1906, σ. 51-52 (ἀριθ. 573), ὅπου ἀναδημοσιεύεται καὶ ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλικοῦ στὸ Φίλιππο.

καὶ τυραννία, ἀπὸ τὴν ὁποία καταπιέζεται τώρα καὶ πολλὰ χρόνια τὴν Ἑλλάδα μας, πού ἄλλοτε στάθηκε ὀνομαστή, ἐπὶ μακρὸ διάστημα, τόσο γιὰ τὴ διάδοση στοὺς ἄλλους λαοὺς τῶν καλῶν τεχνῶν πού καλλιεργοῦν τὸ πνεῦμα, ὅσο καὶ γιὰ τὴν πραγματοποίησι μεγάλων κατορθωμάτων, στὴ στεριά καὶ στὴ θάλασσα»³¹.

Καθὼς εἶδαμε ὅμως, δὲν ἔμεναν τότε πιά στὸν Κάρολο Ε΄, ἓνα χρόνο πρὶν παραιτηθεῖ, οὔτε χρονικὰ περιθώρια οὔτε δυνάμεις.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Β΄ (1556-1598), πού ἐνεθάρρυνε πάντα τὶς πολεμικὲς καὶ ὑπονομευτικὲς ἐνέργειες ἐναντίον τῶν Τούρκων, στὶς ὁποῖες συμμετεῖχαν καὶ πολυάριθμοι Ἕλληνες, ἰδίως πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (1571), σημειώθηκαν πολλὲς κινήσεις γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ ὑποβλήθηκαν πολλὰ σχέδια δράσεως καὶ ἐκκλήσεις, ἰδίως ἀπὸ τοὺς ἐξόριστους Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς πληθυσμοὺς τῶν ὑπόδουλων ἐλληνικῶν χωρῶν³². Πρόκειται ὅμως γιὰ κείμενα πού δὲν

31. Ἡ ἐκκλήσι, πού ἀναδημοσιεύεται κι' αὐτὴ ἀπὸ τὸν E. L e g r a n d, ὁ.π., σ. 52, ἔχει ὡς ἐξῆς στὸ λατινικὸ τῆς πρωτότυπο: «Faxit Jupiter ut, devictis subactisque hostibus, brevi ille [= ὁ Κάρολος Ε΄] tandem laeta et incruenta potiatur victoria: quam consecutus, non dubito quin Graecian nostram, quae olim cum tradendo caeteris gentibus praeclaras artes, quibus animi excoluntur, tum res maximas terra marique gerendo, diu illustris habita est, a barbarie et tyrannide turcica, qua multis iam annis premitur, liberaturus sit».

32. Βλ. I. K. Χασιώτη, Οἱ Ἕλληνες στὶς παραμονὲς τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Ἐκκλήσεις, ἐπαναστατικὲς κινήσεις καὶ ἐξεγέρσεις στὴν Ἑλληνικὴ Χερσόνησο ἀπὸ τὶς παραμονὲς ὡς τὸ τέλος τοῦ Κυπριακοῦ Πολέμου (1568-1571), *Θεσσαλονίκη 1970*.— Μιχ. Θ. Λάσκαρι, Ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Λάντζας, διοικητὴς τῆς Πάργας (1573) καὶ ὄργανον τῶν Ἰσπανῶν ἐν Ἠπειρῷ (1596-1608), «*Αφιέρωμα εἰς τὴν Ἠπειρον εἰς μνήμην Χριστοῦ Σούλη*», Ἀθήναι 1955, σ. 103-118 καὶ 237-253.— Τὸ ὄϊδίου, Ἐκκλήσεις τοῦ ἐπισκόπου Μάνης Νεοφύτου πρὸς τοὺς Ἰσπανοὺς (1612-1613) διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου, «*Ἑλληνικά*», τόμ. 15 (1957), σ. 293-310.— I. K. Χασιώτη, Ἰσπανικὰ ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας (IS' - IZ' αἰ.), Λευκωσία 1972.— M. M a n o u s s a c a s, Lepanto, e i Greci, στὸν τόμο «*Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*», a cura di G i n o B e n z o n i, Firenze 1974, σ. 215-241.— Σ τ ε φ. I. Παπαδοπούλου, Ἡ κυπριακὴ ἐξέγερσι τοῦ Βίκτωρα Ζεμπετοῦ, «*Δωδώνη*», τόμ. 3 (1974), σ. 339-349.

ἐγγράφηκαν ἀπὸ λογίους καὶ γι' αὐτὸ τὰ παρατρέχουμε, γιὰ νὰ φτάσουμε στὴν ἐποχὴ καὶ τὴ δράση τοῦ περίφημου Διονυσίου τοῦ «Σκυλοσόφου»³³, μητροπολίτη Λαρίσης, ποὺ ὀργάνωσε, σὲ σύμπραξη μὲ τὴ Δύση, δυὸ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἔνοπλες ἐξεγέρσεις τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, τὴ μιὰ στὴ Θεσσαλία τὸ 1600 καὶ τὴν ἄλλη στὴν Ἡπειρο τὸ 1611, ποὺ τὴν ἐπισφράγισε μὲ τὸ φρικτὸ μαρτυρικό του θάνατο (τὸν ἔγδαραν ζωντανό). Ὁ Διονύσιος, σπουδασμένος στὴν Ἰταλία καὶ προσωπικότητα μεγάλου κύρους στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, μετὰ τὴν ἄτυχη ἔκβαση τοῦ πρώτου του κινήματος, κατέφυγε στὴ Δύση, γιὰ νὰ ἔλθει σὲ νέες συνεννοήσεις μὲ τοὺς Ἀψβούργους ἡγεμόνες τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ἰσπανίας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Πάπα Κλήμη Η' καὶ νὰ προετοιμάσει καλύτερα τὴ δεύτερη ἐξέγερση. Ἔτσι ἀπευθύνει ἀπὸ τὴ Ρώμη, στίς 28 Νοεμβρίου 1602, ἔκκληση³⁴ σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ροδόλφο Β', γιὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσει τὴν ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης τοῦ 1600, ποὺ τὸν ἀνάγκασε νὰ ἔλθει στὴ Δύση, καὶ γιὰ νὰ τοῦ ζητήσει καὶ πάλι βοήθεια καὶ μεσολάβηση στὸ Φίλιππο Γ' τῆς Ἰσπανίας καὶ στὸν Πάπα. Παραθέτω μερικὰ ἀποσπά-

33. Γιὰ τὶς δυὸ ἀνταρσίες τοῦ Διονυσίου τοῦ «Σκυλοσόφου» (1600 καὶ 1611) βλ. τὸ ἐνημερωμένο σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ Ἀ.π. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 338-347, ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ τὶς μεταγενέστερες ἐργασίες: Στεφ. Ι. Παπαδοπούλου, Ἀνέκδοτα ἐγγράφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Βατικανοῦ ἀναφερόμενα στὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ Διονυσίου τοῦ «Σκυλοσόφου», Θεσσαλονίκη 1968.- Α.Ι. Βρανούση, Ἐρευναι εἰς Βιέννην, Βουδαπέστην καὶ Ρουμανίαν, «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 40 (1967), σ. 637-639. Ὁ Βρανούσης ἐτοιμάζει ἀπὸ χρόνια ἐνδύτερη ἐργασία γιὰ τὸ Διονύσιο. Ἀνακοίνωσή του, μὲ τὸν τίτλο «Dionysios Skylosophos-Révoltes et démarches pour la libération de la Grèce (1598-1611) dans le cadre d'une Croisade», παρουσίασε ἤδη τὸ 1966 (βλ. «Programme des travaux du 1er Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes. Sofia, 26. VIII-1.IX.1966», Sofia 1966, σ. 23).

34. Δημοσιευμένη στὴ συλλογὴ E u d o x. H u r m u z a k i, Documente privitoare la istoria Românilor, τόμ. IV, part. 1 (1600-1649), Bucuresti 1882, σ. 324-325 (ἀριθ. CCLXX) καὶ τόμ. VIII, Bucuresti 1894, σ. 258 (ἀριθ. CCCLXX). Τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (rach. CCCIV, doc. 61) ἀπὸ τὸν Α.Ι. Βρανούση, βλ. Π.Α.Α., ὁ.π., σ. 638-639, ὅπου καὶ φωτογραφία (πίν. Α') τῆς ὑπογραφῆς καὶ τῆς σφραγίδας τοῦ Διονυσίου.

σματα τοῦ κειμένου αὐτοῦ σὲ μετάφραση: «Εἶχα στείλει τρεῖς ἀνθρώπους μου, Ἑλληνες ἀπὸ τῆ Θεσσαλία, μὲ τὰ γράμματα ποὺ ἔγραψε ἡ Μεγαλειότητά σου στὸν καθολικὸ βασιλέα (τῆς Ἰσπανίας) [τὸ Φίλιππο Γ'], γιὰ νὰ εὐδοκήσει ν' ἀπελευθερώσει τὴ δύστυχη Ἑλλάδα ἀπὸ τῆ σκληρῆ δουλεία τοῦ ἀσεβοῦς τυράννου. . . Ὁ καθολικὸς βασιλιάς. . . δέχτηκε τὴν πρόταση καὶ ἔδωσε ἐλπίδες στοὺς ἀπεσταλμένους μας. . . καὶ τοὺς ἔστειλε στὸ Βασίλειο τῆς Νεαπόλεως, ὅπου τοὺς πρόσταξε νὰ περιμένουν ὥσπου νὰ τοὺς στείλει ὅσα θὰ χρειαστοῦν γιὰ μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση. Ὅταν τὸ μάθαμε αὐτὸ στὴ Λάρισα. . ., συγκεντρώσαμε μεγάλο πλῆθος ἀπὸ τοὺς δικούς μας, τοὺς Ἑλληνας. . ., ποὺ σκότωσαν ἀρκετοὺς Τούρκους σὲ διάφορα μέρη. Καὶ ἐπειδὴ καθυστεροῦσε ἡ βοήθεια τοῦ βασιλιᾶ, μὲ ἔστειλαν τώρα ἐμένα τὸν ἴδιο, ποὺ μὲ μεγάλο κίνδυνο ἦλθα στὴ Νεάπολη. Ἐκεῖ, βλέποντας πὼς ἡ ὑπόσχεση ἀργεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ καὶ οἱ δύστυχοι αὐτοὶ πληθυσμοὶ κινδυνεύουν, ἀποφάσισα νὰ ἔλθω στὴ Ρώμη, στὸν Ἀγιώτατο Πάπα [τὸν Κλήμη Η'], γιὰ νὰ τὸν ἱκετεύσω νὰ ἐπισπεύσει αὐτὸ τὸ δίκαιο καὶ τιμιότατο ἐγχείρημα καὶ νὰ λάβει εὐσπλαγχνία γι' αὐτὸ τὸ φτωχὸ καὶ δύσμοιρο ἔθνος, στοὺς καιροὺς αὐτοὺς ποὺ ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἐρημωθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ Αὐτοῦ Ἀγιότης μὲ δέχτηκε πρόθυμα καὶ μοῦ ὑποσχέθηκε νὰ μὴ λείψει σὲ ὅ,τι μπορεῖ. Καὶ ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ μὲ στείλει μὲ γράμματά Της στὸν Καθολικὸ Βασιλέα. . .»³⁵.

Μὲ τὴν ἐκκλήση αὐτὴ καὶ μὲ τὴν πρώτη ἐξέγερση τοῦ Διονυσίου Λαρίσης πρέπει νὰ συνδέσουμε ἄλλες δυὸ προγενέστερες ἐκκλήσεις ἀχρονολόγητες, ἀλλὰ γραμμένες ἀσφαλῶς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ 1600. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτές, γραμμένη στὰ ἰταλικά, ἀπευθύνεται στὸν αὐτοκράτορα Ροδόλφο Β' ἐκ μέρους «τῶν χριστιανῶν ὅλης τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας» καὶ ζητᾶ στρατιωτικὴ ἐν-

35. E. Hurmuzaki, ὁ.π., τόμ. IV, 1, σ. 324-325.

ίσχυση για τὴν ἐξέγερση τοῦ Διοῦσιου³⁶. Καὶ ἡ ἄλλη, ἀνυπόγραφη, σὲ ὠραῖα ἑλληνικά, ἀπευθύνεται προφανῶς στὸν Πάπα. Ἡ ἔκκληση αὐτή, ποῦ ὀφείλεται σὲ ἑλληνομαθέστατο λόγιό, ἀσφαλῶς κληρικό (γιατὶ ὄχι τὸν ἴδιο τὸ Διονύσιο;), εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα κείμενα τοῦ εἴδους³⁷. Ἀναφέρω τὶς κυριότερες περικοπές της.

«Μακαριώτατε Πάτερ, . . . Ὁρῶντες ἑαυτοὺς εἰς ὑπερβολὴν παρὰ τῶν δυσμενῶν καὶ ἀσεβεστάτων ἐχθρῶν τῆς πίστεως κατατρυχομένους δυνατῶς καὶ πιεζομένους ἀνηλεῶς. . . τοῖς φιλοικτίρμοσι σπλάγχνοις τῆς ὑμετέρας Μακαριότητος προσδραμεῖν προειλόμεθα. . . Ναί, Πάτερ μακαριώτατε, . . . μὴ ἀποκλείσης ἡμῖν φιλοικτίρμονα σπλάγχνα. . . Ἐτοιμός σοι πρόκειται ὁ καιρὸς καὶ αὐτὰ μονονουχί φωνὴν ἀφιέντα τὰ πράγματα τὴν παρὰ σοῦ ἀπαιτεῖται βοήθειαν. Συναγωνίζεται σοι καὶ συναγωνιεῖται σοι καὶ μάλα καὶ ἡ τοῦ Αὐτοκράτορος [τοῦ Ροδόλφου Β'] φιλόθεος ὁρμὴ κατὰ τῶν δυσμενῶν τούτων καὶ ἐχθρῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως. . . Κέχηγε πρὸς τοῦτο ὁ τοῦ Χριστοῦ λαός, ὁ Θεσσαλίας, Ἡπείρου τε καὶ Μακεδονίας καὶ σύμπασα ἐφεξῆς ἡ Ἑλλάς καὶ μυρίους ὑπὲρ τῆς πίστεως θανάτους ὑποστήσεται. Οὔτω καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ παρεσκευάσμεθα. Ναί, πρὸς τῶν ἱερῶν δογμάτων, Πάτερ Μακαριώτατε, ἐξεγέρθητι κατὰ τοῦ πολεμίου δράκοντος. . ., περιζῶσαι τὴν ρομφαίαν σου ὁ δυνατὸς καὶ ἔντεινε καὶ κατευοδοῦ καὶ βασίλευε καὶ ἡ δεξιὰ τοῦ Ὑψίστου θαυμαστῶς ὀδηγήσει σε. . . Δέξαι δὴ, πρὸς τῆς Τριάδος, ταύτην <τὴν> πολλῶν δακρύων γέμουσαν ἰεσσίαν. . ., ἐπάκουσον τῶν ἡμετέρων πρέσβων. . . Μικρὸς καὶ ὀλίγιστος ὁ συρφετὸς τῶν ἀπίστων καὶ οὐκ ἀξιόλογος. . . Ἐτοιμοτάτη σοι λοιπὸν ἡ ὁδός. . .

36. *A. I. Βρανούση*, ὁ.π., σ. 638 (inc.: *Desiderando i Cristiani di tutta Tessalia, Ipiro et Macedonia d'aver la sua libertà...*).

37. *E. Hurmuzaki*, ὁ.π., τόμ. XII, ἔκδ. *N. Iorga*, *Bucuresti* 1903, σ. 907-908 (ἀριθ. MCCLXI). Τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐγγράφου, ἀνυπόγραφο ὅμως καὶ ἀχρονολόγητο (ἀλλὰ πάντως πρὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 1600), βρέθηκε ἀπὸ τὸν *A. I. Βρανούση*, βλ. ὁ.π., σ. 638, στὰ *Κρατικά Ἀρχεῖα τῆς Βιέννης* (*Hungarica Fz 139* (1600), φ. 75-76).

Πρόφθασον, προνόησον, υπεράσπισαι καὶ υπερασπιεῖται σου ὁ Θεός, ὁ πάντων τῶν ἀγαθῶν πρωταίτιος»³⁸.

Οἱ ἐλπίδες ὅμως τῶν Ἑλλήνων ἔμελλε γρήγορα νὰ διαλυθοῦν καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Πάπα, ποὺ πέθανε σὲ λίγο (1605), καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἀψβούργων τῆς Αὐστρίας, ποὺ τὸν ἐπόμενο χρόνο ἔκλεισαν μὲ τοὺς Τούρκους τὴ συνθήκη εἰρήνης τοῦ *Zsitvatorok*. Ἔτσι, μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ Ἕλληνες θὰ στραφοῦν διαδοχικὰ πρὸς ἄλλες δυνάμεις : τὴ Γαλλία, τὴ Σουηδία καί, στὸ τέλος, τὴ Ρωσσία.

Ὁ πολὺγλωσσος Κορίνθιος ἱερέας Ρωμανὸς ὁ Νικηφόρου³⁹, ἀφοῦ δίδαξε δέκα χρόνια στὸ Παρίσι τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, πῆγε καὶ ἐγκαταστάθηκε τὸ 1631 στὸ *Rostock*, τὴν ἐλεύθερη γερμανικὴ πόλη τῆς Βαλτικῆς, ὅπου δίδαξε ἐπίσης. Σκοπὸς του ἦταν νὰ προσεγγίσει τὸ βασιλιά τῆς Σουηδίας Γουσταῦο Β΄ Ἀδόλφο (1611-1632), ποὺ εἶχε δοξαστεῖ γιὰ τὰ πολεμικά του κατορθώματα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Τριακονταετοῦς Πολέμου. Ὁ Ρωμανὸς τοῦ ἀπηύθυνε, τὸν ἴδιο χρόνο, ἱκετευτικὴ ἐπιστολή, στὴν ὁποία τοῦ ἔγραφε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα:

«Γαληνότεατε καὶ κραταιότατε. . . βασιλεῦ. . . Τό. . . ἤδη μὲν ποτ' ἀνθῆσαν γένος Ἑλλήνων τοῦτο μὲν ἐν γράμμασι καὶ ἐπιστήμαις, τοῦτο δὲ ἐν αὐτοκρατορίᾳ τε καὶ πολυχρονίῳ ἐξουσίᾳ, νῦν δίκην ἀνδραπόδων τυραννεῖται. . . Ταῦτ' ἄρα, τό γε νῦν ἔχον, Θεοῦ προνοίᾳ, πυνθανόμενον τάς. . . ἀνδραγαθίας τοῦ σοῦ γαληνοτάτου κράτους, θεοστεπτε βασιλεῦ, οὐ μόνον ἰκέτιδας χεῖρας ἀνάως ἐπαίρει πρὸς Θεόν. . .

38. *E. Hurmuzaki*, ὁ.π., σ. 907-908.

39. Βλ. γι' αὐτὸν Περ. Γ. Ζερλέντου, Ρωμανοῦ Νικηφόρου καὶ Δανιὴλ Καστρησιῦ ἐπιστολαί, «Βυζαντις», τόμ. 2 (1911), σ. 281-296 (γιὰ τὸ Ρωμανὸ στίς σ. 281-292). Ὁ Ζερλέντης ταυτίζει τὸ Ρωμανὸ πρὸς ἄλλο ὁμώνυμό του καθολικὸ μοναχὸ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, συγγραφεὴ δημόδου ἐλληνικῆς Γραμματικῆς, ἐνφ' ὃ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης καὶ ἡ δράση τους στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Ἰταλία (1610ς αἰ.-1650), Θεσσαλονίκη 1971, σ. 159-160 (καὶ σημ. 2) ἔχει μᾶλλον τὴν τάση νὰ τοὺς διαστείλει.

ἀλλ' ἔτι καὶ ἱκετεύει καὶ δέεται, ἵνα, διανυσθέντων τῶν ἐκ Θεοῦ τῆ σῆ δεσποτεία διοικουμένων ἐπιχειρημάτων, εὐμενεῖς ὀφθαλμούς ἄρη πρὸς τὴν ἡμετέραν ἔτι δύστηνον καὶ πολυστένακτον Ἑλλάδα. . . Καὶ ταῦτα μὲν ἐγὼ ὡς ἐκ προσώπου πάσης Ἑλλάδος ἱκετικῶς ἀναπληρῶν ὑπάρχω, ἀναξ ἀήττητε. . .»⁴⁰.

Σὲ συστατικὸ γράμμα Σουηδοῦ φίλου του, ποῦ συνόδευε τὸ δικό του, ὁ Ρωμανὸς εἶχε φροντίσει νὰ περιληφθοῦν ἐνδιαφέρουσες ἐμπιστευτικὲς πληροφορίες: ὅτι ἡ Λακωνία εἶναι τώρα ἐλεύθερη ἀπὸ Τούρκους καὶ Βενετούς, ὅτι περισσότεροι ἀπὸ δέκα χιλιάδες ἔνοπλοι εἶναι ἔτοιμοι νὰ δράσουν, ὅτι ὅλοι οἱ γενίτσαροι, ποῦ κατάγονται οἱ περισσότεροι ἀπὸ Ἑλληνες, θ' ἀποστατήσουν εὐκόλα ἀπὸ τὸ σουλτάνο καὶ ὅτι ὑπάρχουν στὴ Μακεδονία τρεῖς ὀρεινὲς διαβάσεις, ποῦ μποροῦν νὰ καταληφθοῦν εὐκόλα καὶ μὲ μικρὴ στρατιωτικὴ δύναμη, ὁπότε ὅλη ἡ Ἑλλάδα μπορεῖ ν' ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴ Θράκη καὶ νὰ προστατευθεῖ ἀπὸ κάθε τουρκικὴ εἰσβολή⁴¹.

Ἄλλὰ ἔνα μόλις χρόνο ἀργότερα (1632), ὁ Γουσταῦος Ἀδόλφος, στὸν ὁποῖο ἀπηύθυνε γράμματα καὶ ὁ μεγάλος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης, γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴν προστασία του στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν Καθολικῶν⁴², ἔμελλε νὰ πέσει ἡρωϊκὰ στὸ πεδίο τῆς μάχης.

Στὴ Γαλλία τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, τὴν ἀντίπαλη τῶν Ἀψβούργων, παρατηρεῖται βαθμιαία ἐξασθένιση τῶν παλιῶν τῆς συμμαχικῶν δεσμῶν μὲ τὴν Τουρκία⁴³ καὶ παράλληλα ἐνίσχυση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ

40. Περ. Γ. Ζερλέντου, ὁ.π., σ. 289.

41. Περ. Γ. Ζερλέντου, ὁ.π., σ. 290-292.

42. Βλ. Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Σχέσεις Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς Γουσταῦον Ἀδόλφον Β' τῆς Σουηδίας, «Θεολογία», τόμ. 12 (1934), σ. 289-294.

43. Βλ. πρόχειρα Fr. Cognasso, Storia della Questione d'Oriente, Torino, χ.ε. (1946;), σ. 34.

τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ νεότερη Ἑλλάδα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς κινήσεως αὐτῆς ἀπὸ ἑλληνικὴ πλευρὰ στάθηκε ἀναμφισβήτητα ὁ Ἀθηναῖος λόγιος Λεονάρδος Φιλαρᾶς († 1673)⁴⁴, συγγραφέας, διπλωμάτης (πρεσβευτῆς τοῦ δούκα τῆς Πάρμας στὸ Παρίσι ἀπὸ 1622-1646) καὶ φλογερὸς πατριώτης. Ὁ Φιλαρᾶς, στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του, συνδέθηκε μὲ τὴν κίνηση τοῦ Καρόλου de Gonzague, δούκα τοῦ Nevers⁴⁵, μακρυνοῦ ἀπογόνου τῶν Παλαιολόγων, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἔγινε ἱππότης τοῦ τάγματος τῆς «Χριστιανικῆς Στρατιᾶς» (1616), πρὸς τοῦ ἀνέθεσε σοβαρὰς διπλωματικὰς ἀποστολὰς στὸ Βατικανό⁴⁶. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἔπαυσε νὰ ἐνεργεῖ, φανερὰ ἢ μυστικά, γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς πατρίδας του. Ἀλληλογραφοῦσε καὶ μὲ τὸ μεγάλο Ἀγγλο ποιητὴ Μίλτωνα, κι' αὐτὸς τοῦ ἀπαντοῦσε (1652) πὼς θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει τόση δύναμη τοῦ λόγου, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ παρακινήσει τὸ στρατὸ καὶ τὸ στόλο τῆς πατρίδας του ν' ἀπελευθερώσουν τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν Ὄθωμανὸ τύραννο⁴⁷. Ὁ Φιλαρᾶς ἀπέκτησε γρήγορα στὸ Παρίσι τὴν εὐνοια τοῦ καρδινάλιου Richelieu, πρὸς διηύθυνε τότε (1624-1642) τὶς τύχες τῆς Γαλλίας. Σ' αὐτὸν ἀφιέρωσε

44. Ἀπὸ τίς παλιότερες ἐργασίες γιὰ τὸ Φιλαρᾶ σημειώνουμε τὸ βιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ E. Legend, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIe siècle*, τόμ. 3, Paris 1895, σ. 407-416 καὶ τὸ μελέτημα τοῦ B. Örsje Knös, Ὁ Λεονάρδος ὁ Φιλαρᾶς, «Προσφορὰ εἰς Στίλωνα Π. Κυριακίδην», *Θεσσαλονίκη* 1953, σ. 345-357. Τὴν ὑπόλοιπη πλούσια βιβλιογραφία βλ. στὸ ἐνημερωμένο λήμμα τοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700), (*Ἀνάλεκτα Βλατάδων* 32), *Θεσσαλονίκη* 1980, σ. 424-426 (ἀριθ. 286), στὸ ὁποῖο ἄς προστεθεῖ καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ F. M. Pontani, Un'ode pindarica [= τοῦ Α. Φιλαρᾶ] nel sec. XVII, «*Rendiconti del Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*», τόμ. 75 (1940-1941), σ. 275-284.

45. Βλ. Στεφ. Ι. Παπαδοπούλου, Ἡ κίνηση τοῦ Δούκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625), *Θεσσαλονίκη* 1966, σ. 30 καὶ 178-179.

46. E. Legend, ὁ.π., σ. 407-408.— B. Knös, ὁ.π., σ. 346-349.— Στεφ. Ι. Παπαδοπούλου, ὁ.π., σ. 30 καὶ 178-179.

47. E. Legend, ὁ.π., σ. 409 καὶ 412-415 (γράμματα ἀριθ. 5-6 τοῦ Μίλτωνα πρὸς τὸ Φιλαρᾶ).

τῇ μετάφραση σὲ λατινικὴ γλῶσσα τῆς « Χριστιανικῆς Διδασκαλίας » τοῦ *Bellarmino*, ποὺ τύπωσε στὸ Παρίσι τὸ 1633⁴⁸. Ἡ ἐκτενὴς ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ ποὺ προτάσσει ἀποτελεῖ θερμὸ ἐγκώμιο τοῦ διάσημου Γάλλου πολιτικοῦ⁴⁹. Ὁ Φιλαρᾶς ὁμως ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ περιλάβει σ' αὐτὴν, ἔστω καὶ σὲ λίγες γραμμές, τὴν ἔκκληση γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους : « Ἄμποτες διὰ μέσον τοῦ λόγου σου νὰ μετάρθῃ καὶ νὰ σηκωθῆ ἀπὸ τὸ ἐλεεινὸν τῆς πτώμα (= πέσιμο, πώση) ἢ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία καὶ νὰ ξαναζήσῃ τὸ γενναῖον ἔθνος ἐκεῖνο, ὁποῦ ἦτον ἄλλες φορές τὸ ἄλας καὶ ὁ ἥλιος τῆς οἴκουμένης ...»⁵⁰.

Στὸν καρδινάλιο *Richelieu* εἶναι ἀφιερωμένα ἐπίσης δυὸ ἔργα τοῦ χιακῆς καταγωγῆς *Σίμωνα Πορκίου* (1606 - post 1683)⁵¹, ἀποφοίτου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, μαθητῆ τοῦ Λεονάρδου Φιλαρᾶ καὶ προστατευομένου ἐπίσης τοῦ παντοδύναμου καρδινάλιου. Πρόκειται γιὰ τὸ « Λεξικὸν λατινικόν, ρωμαϊκόν καὶ ἑλληνικόν » (Παρίσι, 1635)⁵² καὶ γιὰ τὴ « Γραμματικὴ τῆς Ρωμαϊκῆς γλῶσσας » (Παρίσι, 1638)⁵³, ποὺ θὰ χρησίμευε στοὺς καθολικοὺς μισσιοναριοὺς. Στὴν ἀφιέρωση τοῦ πρώτου ἔργου ἀπονέμεται στὸν *Richelieu* ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ « διαφεντευτοῦ τῆς ἐλευθερίας »⁵⁴, ποὺ εἶναι ὁμως κάπως ἀόριστος. Ἀλλὰ στὴν ἀφιέρωση τοῦ δευτέρου, μετὰ τὰ ἐγκώμια, οἱ ὑπαινιγμοὶ εἶναι σαφεῖς :

« Ἄς μὴ σοῦ εἶναι λοιπὸν παράδοξον, ἂν ἴσως καὶ βλέπεις σκυμμένην εἰς τὰ ποδάρια σου τὴν Ἑλλάδα, ὅχι τὴν παλαιὰν ἐκείνην καὶ

48. Βλ. περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ *E. Legrand*, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 1, *Paris* 1894, σ. 309-315 (ἀριθ. 223).

49. Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν *E. Legrand*, ὁ.π.

50. *E. Legrand*, ὁ.π., σ. 311. Γιὰ τὸ Φιλαρᾶ βλ. καὶ παρακάτω τὴ σημ. 69.

51. Βλ. γι' αὐτὸν τὸ λήμμα τοῦ *Zach. N. Τσιρπανλή*, ὁ.π., σ. 437-439 (ἀριθ. 302), ὅπου καὶ ὅλη ἡ βιβλιογραφία.

52. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ *E. Legrand*, ὁ.π., σ. 332-335 (ἀριθ. 244).

53. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ *E. Legrand*, ὁ.π., σ. 392-394 (ἀριθ. 272).

54. Βλ. τὴν ἀφιέρωση τὴν ἀναδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν *E. Legrand*, ὁ.π., σ. 333.

φουμισμένην διὰ τὰ γραψίματα τόσων σοφῶν ἀνθρώπων, μὰ τὴν παροῦσαν καὶ δυστυχημένην. . . ἐτούτη, λέγω, ἡ ὁποία ὄχι μία φορά ἐδοκίμασε τὲς ἐξαιτίαις εὐεργεσίας τῆς ἐλευθερίας σου. . . ἔρχεται σὰν νὰ ξαναζήσῃ τινάσσοντας τὸ κεφάλι τῆς ὄξω ἀπὸ τὲς στάκτες, εἰς τὲς ὁποῖες εἶναι θαμμένη διὰ τὴν ὕβριν τῶν βαρβάρων. . . Συμπάθησε, παρακαλῶ σε, ἐξοχώτατε ἄρχοντα, τὴν πολλὰ ζεστήν δούλευσιν καὶ προσκύνησιν τῆς Ἑλλάδος σου· κάμε μόνον. . . κάμε νὰ μεταστρέψῃ πάλιν στὴν παλαιάν τῆς λαμπρότητα καὶ ἐλευθερίαν»⁵⁵.

Φυσικά, καμμιά πρόθεση δὲν ὑπῆρχε τότε, τὴν ἐποχὴ τοῦ Τριακονταετοῦς Πολέμου, ἐκ μέρους τῆς Γαλλίας, γιὰ τὴν ἀνάληψη παρόμοιου ἐγχειρήματος.

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἐκκλήσεις πρὸς τὴ Γαλλία συνεχίζονται. Ἡ γέννηση, τὸ 1638, τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου, τοῦ μελλοντικοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου ΙΔ', δίνει ἀφορμὴ στὸ φημισμένο Ἑλληνα σοφὸ Λέοντα Ἀλλάτιο (1586-1669)⁵⁶, τὸν πολυμαθῆ καὶ πολυγραφότατο λόγιό τοῦ Βατικανοῦ, νὰ συνθέσῃ ἓνα μακρὸ ποίημα ἀπὸ 754 ἱαμβικούς στίχους, πὺρ τὸ τύπωσε στὴ Ρώμη λίγο ἀργότερα, τὸ 1642, μὲ τὸν τίτλο «HELLAS»⁵⁷. Στὸ μετριότατο ἀπὸ ποιητικὴ ἄποψη, ἀλλὰ κατάφορτο ἀπὸ ἀναμνήσεις καὶ ἐπιδράσεις τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος στιχοῦργημα αὐτὸ ἐμφανίζεται προσωποποιημένη ἡ Ἑλλάδα, μὲ τὴ μορφή μαυροφόρας γυναικας καὶ μὲ παράστημα ἡγεμονικό, πὺρ ἔρχεται

55. Βλ. τὴν ἀφιέρωση τὴν ἀναδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν E. Legend, ὁ.π., σ. 393-394. Πρβλ. καὶ V. Rotolo, Il carne «Hellas» di Leone Allacci, σ. 45-46, ὅπου ἰταλικὴ μετάφραση τῆς περικοπῆς.

56. Βλ. γι' αὐτὸν τὸ λήμμα τοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆ, ὁ.π., σ. 377-383 (ἀριθ. 209), ὅπου καὶ ὅλη ἡ πλουσιότατη βιβλιογραφία, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προστεθοῦν δυὸ ἐργασίες στά ρωσικά τοῦ I. P. Medvedev δημοσιευμένες στά «Vizantijskij Vremennik», τόμ. 37 (1976), σ. 130-139 καὶ τόμ. 39 (1978), σ. 114-123.

57. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legend, ὁ.π., σ. 432 (ἀριθ. 323). Βλ. γιὰ τὸ ἔργο τὴν ἐξαντλητικὴ μονογραφία τοῦ Vincenzo Rotolo, Il carne «Hellas» di Leone Allacci, ὅπου ἐκτενὲς εἰσαγωγή, μελέτη, ἔκδοση καὶ ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου, σημειώσεις καὶ γλωσσάριο.

καὶ αὐτὴ νὰ χαιρετίσει τὸ νεογέννητο δελφίνο καί, ἀφοῦ διεκτραγωδήσει τὰ σημερινὰ τῆς δεινοπαθήματα, νὰ τοῦ ἀπευθύνει ἔκκληση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τῆς ἀπὸ τὸ σκληρὸ τουρκικὸ ζυγὸ. Προσθέτει πῶς, σύμφωνα μὲ τοὺς χρησμούς, μέλλει ν' ἀπελευθερώσει τὴν Ἑλλάδα ἕνα νεογέννητο παιδί ἀπὸ τὴ Γαλλία, καθοδηγημένο ἀπὸ ἕνα φωτισμένο καρδινάλιο (τὸν *Richelieu*). Καὶ τελειώνει ὁ Ἀλλάτιος λέγοντας πῶς τὸ βρέφος φάνηκε σὰν νὰ κατάλαβε καὶ ἐπιδοκίμασε τὰ λόγια τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ βλέμμα χαμογελαστὸ παρακίνησε τὸν πατέρα του (τὸ *Λουδοβίκο ΙΓ'*) ν' ἀναλάβει τὸν ἀγῶνα⁵⁸.

Ἐπειδὴ οἱ ἀρχαιότροποι στίχοι τοῦ ποιήματος δὲν προσφέρονται γιὰ διάβασμα, θὰ δώσω μερικοὺς σὲ πρόχειρη νεοελληνικὴ μετάφραση:

(Ἀπὸ τὸ θρῆνο τῆς Ἑλλάδος)

- 190 "Ὅσοι ἀγαποῦν τὶς τέχνες καὶ τὶς Μοῦσες. . .
 195 ἐμένα ζέρουσιν καὶ μὲ λένε Ἑλλάδα.
 Εἶμαι ἢ Ἑλλάδα, τέκνο μου, ἢ Ἑλλάδα,
 ποὺ ἢ δόξα τῆς ἀθάνατῆ θὰ μένει. . .
 205 Ἐγὼ θεμέλιωσα τοὺς νόμους ποὺ στηρίζουν
 τὶς ὀλβίες πολιτεῖες τῆς Εὐρώπης. . .
 225 Ἐγὼ τοὺς λόγους τῶν τεχνῶν καθάρους
 ἔδειξα σ' ὅλους, ποὺ δὲν τοὺς γνωρίζαν. . .
 296 Μὰ οἱ συμφορὲς στὸ τέλος μὲ χτυπήσαν
 καὶ τὰ ἄχασα ὅλα: πλούτη, λάμψη, δόξα. . .

(Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐκκλήσεως)

- 707 Ἐλα, ἀρματώσου, ζῶσε τὸ σπαθὶ σου,
 ρίξε πολεμιστὲς σὲ κάθε κάμπο.

58. Βλ. Ἡ λ. Π. Βουτιεριδῆ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθήνα 1924, σ. 426-429 καὶ V. Rotolo, ὀ.π., σ. 49-51, ὅπου ἔκτενεῖς περιλήψεις τοῦ ποιήματος.

- Βόηθα καὶ σῶσε με τὴν ἄθλια ἐμένα.
 710 Τὰ πατρικὰ ἱερὰ καὶ τὴν πατρίδα,
 τὶς τέχνες τὶς καλές, τὸν Ἅγιο Τάφο
 ἀπ' τὴν κακὴν τὴν μοῖρα γλύτωσέ τὰ
 κι' ἀνάστησέ τα στὴν παλιά τους δόξα! ⁵⁹

Ὁ δεῦτερος ἴσως σὲ σπουδαιότητα, μετὰ τὸν Ἀλλάτιο, Ἕλληνας σοφὸς τῆς Ἰταλίας τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ὁ νεοαριστοτελικὸς φιλόσοφος ἀπὸ τῆ Βέροια καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβας Ἰωάννης Κωττούριος⁶⁰, τυπώνοντας τὸ 1653 στὴν πόλη αὐτῆ τὴν ἀξιόλογη ποιητικὴ συλλογὴ τῶν «Ἑλληνικῶν Ἐπιγραμμάτων» του⁶¹, τὴν ἀφιέρωσε στὸ Λουδοβίκο ΙΔ' τῆς Γαλλίας. Στὴν ἀφι-

59. V. R o i t o l o . ο.π., σ. 76,77,80 καὶ 95. Παραθέτω ἐδῶ τοὺς στίχους τοῦ πρωτοτύπου :

- 190 Πάντες δ' ὅσοι δρέψαντο Μουσῶν ἐν μυχοῖς. . .
 195 ἴσασι τάμά, καὶ κικλήσκουσι ΕΛΛΑΔΑ.
 ΕΛΛΑΣ γάρ εἰμι, τέκνον, ΕΛΛΑΣ, ἥς κλέος
 ἄσβεστον ἔργοις τιμίους πεπραγμένον. . .
 205 Ἐγὼ νόμους ἔθηκα, ἔνθεν ΑΥΣΟΝΩΝ
 εὐδαιμόνων στήριχθεν εὐγενῆ κράτη. . .
 225 Ἐγὼ διευκρίνησα τεχνῶν λόγους
 σαφεῖς ἀγνώσι, καὶ κατημαξευμένους. . .
 296 βλαφθεῖσα τ' ἄταις πλοῦτον ὃν εἶχον τὸ πρὶν
 μορφὴν τ' ὄλεσσα, πᾶν τ' ἀφηρέθην κλέος. . .
 707 Πέφραξο δὴ τεύχεσσι, θεῶ ἕξιφος, θίγε
 λόγχης, βοείης πᾶν ἐσάνδρωσον πέδον.
 ῥύσαι μ', ἀμύνου νηλεῶς ἐφθαρμένην.
 710 Θήκας πατρώας, ἱερά, κοινὴν πατρίδα,
 τέχνας περισσάς, τύμβον, ὃν Σωτὴρ ἔδου,
 ἄτης παρούσης ἐξελοῦ γ', ὃ πάντ' ἀγαθῆ,
 ταῖσιν πάρος κόσμηθην ἀνστήσας δόσεις. . .

60. Βλ. γι' αὐτὸν τὸ ἐκτενὲς κεφάλαιο τοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς τοῦ Ἑλλην. Κολλεγίου Ρώμης, σ. 126-159 καὶ συμπληρωματικὰ τὸ λήμμα Τοῦ Ἰδιοῦ, Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλεγιο τῆς Ρώμης, σ. 397-399 (ἀριθ. 228), ὅπου ὅλη ἡ παλιότερη καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία.

61. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. L e g r a n d , ὁ.π., τόμ. 2, Paris 1894, σ. 57-70 (ἀριθ. 403) καὶ μελέτη γιὰ τὴ συλλογὴ στοῦ Ζαχ. Ν. Τσιρπανλή, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστὲς, σ. 138-145.

ερωτική ἐπιστολή, σὲ λατινικὴ γλώσσα, ποὺ προτάσσει στὸ ἔργο του⁶², γράφει ὅτι, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης πρόσφερε τὰ ἔργα του στὸ Μεγάλο Μακεδόνα (τὸν Ἀλέξανδρο), ἔτσι κι' αὐτὸς ἀφιερώνει τὸ ἔργο του αὐτὸ στὸ χριστιανικότετο βασιλιὰ τῆς Γαλλίας, ποὺ εἶναι νέος μέγας Ἀλέξανδρος. Γιατὶ σὲ ποιὸν ἄλλον ἄραγε θὰ μπορούσε ν' ἀφιερῶσει τὸ πολύμοχθο αὐτὸ ἔργο του παρὰ στὴ χριστιανικότετη Μεγαλειότητά σου, τῆς ὁποίας οἱ εὐσεβέστατοι πρόγονοι εἶχαν μοναδικὴ ἀναστροφή μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα; αὐτοὶ ποὺ γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος ὀλόκληρης, γιὰ νὰ συγκρατήσουν ἀπ' αὐτὴν τὴς ξένες μανιασμένες ἐπιδρομές, γιὰ ν' ἀποσείσουν ἀπὸ τὸν τράχηλό της τὸ σκληρὸ ζυγὸ τῆς δουλείας, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐλευθερία, ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν, τόσες φορές ἔστειλαν ἐκεῖ στρατεύματα καὶ ἀγωνίστηκαν; . . . Γι' αὐτὸ καὶ τώρα ἡ ἴδια ἡ Ἑλλάδα, προσπέφτοντας μπροστὰ στὰ πόδια τῆς πάνσεπτης καὶ χριστιανικότετης Μεγαλειότητάς σου, σὲ ἰκετεύει θερμὰ καὶ ἐλπίζει ὅτι καὶ ἀπὸ τὸ στιβαρότατο χέρι σου θὰ δεχτεῖ, τέλος, ἴση καὶ μεγαλύτερη βοήθεια ...»⁶³.

Ἄς προστεθεῖ ὅτι ἡ προμετωπίδα τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖται ἀπὸ χαλκογραφία ποὺ παριστάνει τὸ Λουδοβίκο ΙΔ', παιδὶ ἀκόμη ὅπως ἦταν, καθισμένο στὸ θρόνο του καὶ μὲ τὴν κορώννα στὸ κεφάλι. Ὁ βασιλιὰς κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι σκῆπτρο μὲ περιελισσόμενη ταινία ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή PUBLICA SPES καὶ μὲ τὸ δεξιὸ παραλαμβάνει

62. Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν E. L e g r a n d, ὁ.π., σ. 58-59.

63. E. L e g r a n d, ὁ.π., σ. 58-59. Παραθέτω τὴν ἀντίστοιχη περικοπὴ τοῦ πρωτότυπου λατινικοῦ κειμένου : «...CHRISTIANISSIMAE MAIESTATI TVAE, cuius progenitores piissimi graecas et res et litteras unice in clientela habuere? qui pro salute universae Graeciae, qui pro coercendis ab ea alienis furoribus, qui pro excutiendo ab eiusdem cervicibus iniquo servitutis iugo, qui pro libertate asserenda, ceu pro aris ac focus, toties maximis illuc trasmissis exercitibus pene dixerim laborarunt?... Quocirca ipsa nunc Graecia ante AVGVSTISSIMAE ET CHRISTIANISSIMAE MAIESTATIS TVAE pedes provoluta enixe Te veneratur et abs tua potentissima dextera paria ac maiora sperat aliquando expertura...»

ἀνοικτὸ βιβλίον, πού τοῦ τὸ προσφέρει μιὰ γυναίκα, ἡ Ἑλλάδα προσωποποιημένη. Ἀριστερὰ τοῦ θρόνου στέκει ὄρθιος ὁ Ἑρμῆς μὲ τὸ κηρύκειο στὸ ἓνα χέρι καὶ στὸ ἄλλο μιὰν ἀνοικτὴ περγαμινὴ μὲ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου⁶⁴.

Ἡ ἀφιέρωση τοῦ Κωττουνίου ἦταν ἡ τελευταία ἄγωνα ἑλληνικὴ ἐκκλήση πρὸς τὴ μοναρχικὴ Γαλλία. Πρὶν περάσουμε στὶς ἐκκλήσεις πρὸς τὴ Ρωσσία, θὰ ζαναγουρίσουμε γιὰ λίγο στὴ Σουηδία.

Πρόσφατες ἔρευνες στὰ σουηδικὰ ἀρχεῖα ἔφεραν σὲ φῶς τὴ δράση ἐνὸς Ἀθηναίου, τοῦ μοναχοῦ Δ α ν ι ἦ λ Γ κ ρ έ κ α, πού διακρίθηκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ τολμηροῦ βασιλιᾶ τῆς Σουηδίας Καρόλου Ι' Γουσταύου (1654-1660), ἀνεψιοῦ τοῦ Γουσταύου Ἀδόλφου⁶⁵. Ὁ Δανιὴλ μεσολάβησε στὶς συνεννοήσεις τοῦ Καρόλου μὲ τὸ χάτμανο τῶν Ζαπορόγων Κοζάκων Bogdan Chmielnicky⁶⁶ γιὰ συμμαχία κατὰ τῶν Τούρκων, τῆς Μοσχοβίας καὶ τῶν Τατάρων καὶ ἔλαβε γι' αὐτὸ καὶ τίτλο εὐγενείας. Ἐχρημάτισε ἐπίσης ἐπιτετραμμένος τῆς Σουηδίας στὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας⁶⁷. Ἀπὸ τὴ χώρα αὐτὴ ἔστειλε στὸν

64. Ἡ χαλκογραφία ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ζ α χ. Ν. Τ σ ι ρ π α ν λ ἦ, Οἱ Μακεδόνες σπουδαστές, σ. 141. Βλ. καὶ V. R o t o l o, ὅ.π., σ. 46, πού πιστεύει πὼς ὅλα αὐτὰ μαρτυροῦν ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἑλλάς» τοῦ Ἀλλατιού.

65. Βλ. B ö r j e Κ n ö s, Un délégué Grec au service de la diplomatie suédoise au XVIIe siècle, «L'Hellénisme contemporain», 2eme série, τόμ. 10 (1956), σ. 418-454. Πρβλ. καὶ B o h d a n K e n t r s c h y n s k y j, Karl X Gustav inför Krisen i Öster 1654-1655, Stockholm 1956, σ. 12, σημ. 13, σ. 13, σημ. 15, σ. 80 καὶ σ. 140, σημ. 28.

66. Στὸ Ρῶσσο αὐτὸ πολεμικὸ ἡγέτη εἶναι ἀφιερωμένο ἐντυπο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ναυτικὴ νίκη ὅπου ἐγένηκεν ἀπὸ τὸν στόλον τῆς γαληνοτάτης πολιτείας τῶν Ἑνετῶν, ἐξαρχεύοντας Ἀλοῦζιος δευτερός ὁ Μοτζενίκος, ἐναντίον εἰς τοὺς Τούρκους, εἰς τὸ Αἰγαῖον Πέλαγος, ἀχνά», πού τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸ 1652 (βλ. περιγραφή του στοῦ E. L e g r a n d, ὅ.π., σ. 52-55, ἀριθ. 400). Στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ, πού ἐπιγράφεται «Τῶ ὑψηλοτάτῳ, ἐνδοξοτάτῳ, φιλοχρίστῳ καὶ νικηφόρῳ ἡγεμόνι τῆς Ρωσίας Ζηνοβίῳ Ἐχμηλίσκη Λαόνικος Ζαμίτρης νικᾶν», ὁ ἄγνωστος αὐτὸς Ἕλληνας, ἀφοῦ τὸν ἐγκωμιάζει ὡς νικητὴ τῶν Τούρκων, τὸν καλεῖ νὰ ἐλευθερώσει τὴν Ἑλλάδα «ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν τὴν μεγάλην τοῦ δεινοτάτου τυράννου. . . διατὶ εἰς ἄλλον δὲν ἔχει βαλμένην τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας τῆς παρὰ, ὕστερα ἀπὸ τὸν Θεόν, εἰς ἑσένα καὶ εἰς τὸ ἰσχυρότατον γένος τῶν Ρώσων...» (E. L e g r a n d, ὅ.π., σ. 53). Γιὰ τοὺς Ρώσσοις βλ. παρακάτω, σ. 224 κ.εξ.

67. B. K n ö s, ὅ.π., σ. 449-450.

Κάρολο-Γουσταῦο, στις 12 Νοεμβρίου 1655, ἐπιστολὴ στὰ ἰταλικά⁶⁸, μὲ τὴν ὁποία παρώτρυνε τὸ νικηφόρο βασιλιά ν' ἀναλάβει ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ ἀνέπτυσσε ὀλόκληρο ἐπιτελικὸ σχέδιο : Οἱ Κοζάκοι καὶ οἱ Μοσχοβίτες ἀπὸ τὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ Ἄγγλοι ἀπὸ τὴν Ἄσπρη (τὸ Αἰγαῖο) συνασπιζόμενοι θὰ ἀπέκοπταν τὴν τροφοδοσίαν τῶν Τούρκων. Ἄν τότε ὁ Κάρολος-Γουσταῦος περνοῦσε τὸ Δούναβη, ἡ εἴσοδος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολη δὲν θὰ ἦταν δύσκολη. Στὴ Μάνη ὑπῆρχαν σαράντα χιλιάδες ἔνοπλοι. Ἡ Πελοπόννησος θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ καταληφθεῖ, ὅπως καὶ ἡ Μολδοβλαχία. Ὁ Δανιήλ, πού ἔχει τὴν ἐμπειρίαν τῶν τόπων αὐτῶν, προσφερόταν ν' ἀναλάβει ἀποστολές.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Δανιήλ ἀνῆκε, μαζὶ μὲ τὸ συμπολίτη του Λεονάρδο Φιλαρᾶ, σὲ εὐρύτερο κύκλο Ἑλλήνων πατριωτῶν πού δροῦσαν τότε, μὲ ἀπελευθερωτικὰ σχέδια, εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους ἀρχίζουμε τώρα νὰ ἔχουμε τὶς πρῶτες πληροφορίες⁶⁹. Ἀλλὰ ὁ Σουηδὸς βασιλιάς εἶχε τότε ἄλλους ἀμεσότερους στόχους, τὴν ἐδραίωσίν του εἰς τὴ Βαλτικὴν. Καὶ ὁ Δανιήλ δὲ μπορούσε φυσικὰ νὰ μεταστρέψει τὴν πολιτικὴν του.

Οἱ ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ρώσσοις ἡγεμόνες ἀνατρέχουν πολὺ νωρίτερα, εἰς τὸ ἀρχεὺ τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου

68. Δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Β. Κηὸς, ὁ.π., σ. 431-432 καὶ, σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, ἀπὸ τὸν Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλο, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Γ', σ. 507-509. Ὁ Κηὸς προτάσσει (σ. 427-430) καὶ φωτογραφία τῆς ἐπιστολῆς.

69. Σύμφωνα μὲ ὅσα μοῦ εἶχε ἀνακοινώσει μὲ ἀλληλογραφίαν τὸ 1955 ὁ κ. Bohdan Kentschynskij (βλ. σημ. 65), ὁ Α. Φιλαρᾶς, μὲ γράμμα του ἀπὸ τὸ Λονδίνο, τῆς 10ης Ἰουνίου 1655, πρὸς τὸ συμπολίτην του Δανιήλ, τὸν πληροφοροῦσε γιὰ συνωμοτικὰς ἐνέργειαις Ἑλλήνων πατριωτῶν εἰς τὸ Παρίσι, πού ὁ καρδινάλιος Mazarin τὶς ἐξουδετέρωσε «μὲ διαβολικὰς μηχανορραφίας» καὶ μάλιστα συνέλαβε καὶ φυλάκισε ἕναν ἀπ' αὐτούς, τὸν Ἰωάννη Capules (= Καπούλη;)· μὲ ἄλλο γράμμα του ἀπὸ τὸ Λονδίνο τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1656, πρὸς τὸ βασιλιά τῆς Σουηδίας ὁ Φιλαρᾶς τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν ἐγνωσμένην φιλίαν του πρὸς τὸν «Mr l'abbé Daniel, mon concitoyen» καὶ «vers toute ma nation». Δυστυχῶς, δὲν εἶχα ἔκτοτε ἄλλαις πληροφορίαις γιὰ τὴν κίνησιν αὐτήν.

Δούκα τῆς Μοσχοβίας Βασιλείου Δ' (1505-1533). Τότε ὁ περίφημος φωτιστὴς τῶν Ρώσων Μάξιμος ὁ Γραικὸς (ὁ οὐμανιστὴς Μιχαὴλ Τριβώλης, 1470-1556)⁷⁰ τοῦ ἀπηύθυνε τὴν ἀκόλουθη ἔκκληση:

«Ὡ, ἂν μπορούσαμε ν' ἀπελευθερωθοῦμε μὲ τὴ δύναμή σου ἀπὸ τὴ σκλαβιά τῶν ἀπίστων καὶ ν' ἀνακτήσουμε τὸ βασίλειό μας! Γιατὶ ὅλα εἶναι δυνατὰ στὸν Κύριο, ποὺ κάποτε παρακίνησε τὸ μεγάλο αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο νὰ κινήσει ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Γαλατῶν, γιὰ ν' ἀπελευθερώσει τὴν ἀρχαία Ρώμη, ποὺ εἶχε ὑποδουλωθεῖ στὸν ἀσεβῆ Μαξέντιο! Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὴ Νέα Ρώμη, ποὺ βασανίζεται ἀπὸ τοὺς ἀσεβεῖς Ἀγαρηνοὺς, ἄς γινόταν σήμερα νὰ εὐδοκήσει νὰ τὴν ἐλευθερώσει μὲ τὴ δύναμη τῆς εὐσεβοῦς βασιλείας σου καὶ νὰ μᾶς φανερώσει ἔτσι στὸ πρόσωπό σου ἓναν κληρονόμο στὸ θρόνο τῶν προγόνων

70. Γιὰ τὸ Μάξιμο τὸ Γραικό, τὸν πρῶτο ἐκπρόσωπο τῆς δυτικῆς σκέψης στὴ Ρωσία, βασικὰ παραμένουν τὰ ἔργα τῶν E. Denissoff, Maxime le Grec et l'Occident. Contribution à l'histoire de la pensée religieuse et philosophique de Michel Trivolis, Paris-Louvain 1943 (ποὺ τὸν ἐταύτισε πρῶτος μὲ τὸν Μιχαὴλ Τριβώλη) καὶ Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων, ἐν Ἀθήναις 1950. Βλ. καὶ Jack V. Haney, From Italy to Muscovy: The Life and Works of Maxim the Greek, München 1973. Πολυάριθμες εἶναι οἱ ἐργασίες ποὺ δημοσιεύθηκαν πρόσφατα γι' αὐτὸν στὴ ρωσικὴ γλώσσα. Σημειῶνω ἐδῶ ὅσες μοῦ εἶναι γνωστές: B. L. Fonkic, Novyi autograf Maksima Greka (Νέα αὐτόγραφα Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ), «Byzantinoslavica», τόμ. 30 (1969), σ. 77-82 (καὶ πίν. I-VI).— Τοῦ Ἰδιου, Russkii autograf Maksima Greka (Ρωσικὸ αὐτόγραφο Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ), «Istorija SSSR», τόμ. 3 (1971), σ. 153-158.— N. N. Pokrovskii — S. O. Zmit, Sudnye spiski Maksima Greka i Isaka Sobaki (Ἀντίγραφα τῶν πρακτικῶν τῶν δικῶν Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ καὶ τοῦ Ἰσαάκ Sobaki), Μόσχα 1971.— A. I. Ivanov, Literaturnoe nasledie Maksima Greka, Charakteristika, atribucii, bibliografija (Ἡ φιλολογικὴ κληρονομία τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Χαρακτηρισμός, γνωρίσματα, βιβλιογραφία), Leningrad 1969.— Τοῦ Ἰδιου, Maksim Grek i italyiskoe vozroždenie (Ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός καὶ ἡ ἰταλικὴ Ἀναγέννηση), «Vizantijskij Vremennik», τόμ. 33 (1972), σ. 140-157, τόμ. 34 (1973), σ. 112-121 καὶ τόμ. 35 (1973), σ. 119-136.— N. V. Sinicyna, Rannie rukopisnye sborniki sožinenii Maksima Greka (Kodicologiceskoe issledovanie) (Πρῶτες συλλογές χειρογράφων τῶν Ἀπάντων τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ. Κωδικολογικὴ ἔρευνα), Archeograficeskii Ezgodnik za 1971 god, Μόσχα 1971, σ. 130-140.— Τῆς Ἰδιᾶς, Kniznyi Master Mihail Medovarcen (Ὁ κωδικογράφ-

σου καὶ νὰ φέρει σ' ἐμᾶς, τοὺς δυστυχημένους "Ἕλληνες, τὸ φῶς τῆς ἐλευθερίας, τὸ φῶς τῆς εὐσπλαγγχνίας καὶ τῆς στοργῆς Του»⁷¹.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἤδη ὁ πατέρας τοῦ Βασιλείου, ὁ Ἰβάν Γ' ὁ Μέγας (1462-1505), ποὺ εἶχε νυμφευθεῖ τῆ Ζωή-Σοφία Παλαιολόγου, ἀνεψιὰ τοῦ τελευταίου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, εἶχε ἀρχίσει ν' ἀποβλέπει στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου. Καὶ ἀκριβῶς στὰ χρόνια τοῦ Βασιλείου εἶχε προβληθεῖ ἡ περίφημη θεωρία τῆς Τρίτης Ρώμης, ποὺ ἦταν ἡ Μόσχα (ὡς τὸ μόνο ἀνεξάρτητο ὀρθόδοξο κράτος), ἐνῶ τέταρτη δὲν θὰ ὑπάρξει⁷². Ὁ Βασίλειος ὅμως, ἀπασχολημένος μὲ τὴν

φος Μιχαὴλ Medovarcev), «*Drevnerusskoe iskusstvo. Rukopisnaja Kniga*», Μόσχα 1972, σ. 286-317.- L. S. Κο ν τ ι ν, N. V. Σ ι ν ι σ υ ν α, B. L. Φ ο ν κ ι ῆ, Maksim Grek i slavjanskaya Psaltyr (Μάξιμος ὁ Γραικὸς καὶ τὸ σλαβικὸ Ψαλτήριον), στὸν τόμο «*Vostočnoslavjanskije jazyki. Istočniki dlja ih izučeniija*», Μόσχα 1973, σ. 99-127.- L. S. Κο ν τ ι ν, Lexikografija v Moskovskoi Rusi XVI-nacála XVII. (Ἡ λεξικογραφία στὴ Ρωσσία τὸ 16ο - ἀρχὲς 17ου αἰ.), Leningrad 1975.- B. L. Φ ο ν κ ι ῆ, Gretsesko - russkie kulturnye svjazi; b XV-XVII bb. (Ἑλληνο-ρωσσικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις κατὰ τοὺς ΙΕ'-ΙΖ' αἰ.), Μόσχα 1977, σ. 45-49.- N. V. Σ ι ν ι σ υ ν α, Maksim Grek v Rossii (Ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς στὴ Ρωσσία), Μόσχα 1977 (ὅπου καὶ ἡ ἄλλη προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. ἰδίως σ. 3-6, σημ. 1-17). Ἀπὸ τὰ πρόσφατα ἑλληνικὰ ἔργα σημειῶνω τὶς μνηστορηματικὲς βιογραφίες τῶν Κ. Σ α ρ δ ε λ ῆ, Μάξιμος ὁ Γραικὸς (Ἀθήνα 1972) καὶ Μή τ σ ο υ Ἀ λ ε ξ α ν δ ρ ὀ π ο υ λ ο υ, Σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίον τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ, Ἀθήνα 1975. Βλ. καὶ Τ ο ὺ Ἰ δ ι ο υ, Ἡ Ρωσσικὴ Λογοτεχνία, τόμ. Α', Ἀθήνα 1977, σ. 207-211. Γιὰ τὸ Μιχαὴλ Τριβῶλη ὡς κωδικογράφου βλ. E. G a m i l l s c h e g und D. H a r l f i n g e r, Repertorium ..., ὁ.π., σ. 156 (ἀριθ. 287) καὶ ὡς ἀντιγραφεὶ ἀγιορειτικῶν ἐγγράφων B. L. Φ ο ν κ ι ῆ στὸν τόμο «*Philadelphie et autres études*» (Byzantina Sorbonensia, 4), Paris 1984, σ. 131-132.

71. Τὴν ἐκκλήση τὴν παραθέτει (στὰ γαλλικὰ) ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης τοῦ Ψαλτηρίου ὁ E. D e n i s s o f f, ὁ.π., σ. 352-353. Πρβλ. καὶ Γ ρ η γ. Π α π α μ ι χ α ῆ λ, ὁ.π., σ. 58 καὶ σημ. 190.

72. Γιὰ τὴ θεωρία τῆς Μόσχας ὡς τρίτης Ρώμης βλ. τὴν τεκμηριωμένην ἐκθεση τοῦ Μ. Θ. Λ ἄ σ κ α ρ ι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα. Θεσσαλονίκη 1948, σ. 229-236 καὶ πρόσφατα τὴν ἐργασία τοῦ V. T. Ρ α ῖ σ υ τ ο, Moskau als das Dritte Rom (Biblio -und Historiographie der Frage), στὸν τόμο «*Da Roma alla terza Roma*». Seminario Internazionale di Studi Storici. 21-23 aprile 1981, Relazioni e Comunicazioni I (Università degli Studi di Roma. Ricerca di Ateneo, 1981), σ. 123-153, ὅπου καὶ ὅλη ἡ νεότερη βιβλιογραφία (σ. 145-153). Βλ. ἐπίσης A n g e l o T a m b o r r a, La teoria politico-religiosa di «Mosca-terza Roma» nei secoli XVII-XIX: sopravvivenza e linea di svolgimento, *ibidem*, σ. 155-182. Γιὰ τὶς πρῶτες πνευματικὲς σχέσεις τῆς μεταβυζαντινῆς Ρωσίας μὲ τὴ Δύση βλ. τὸ περιεκτικὸ καὶ πολὺ κατατοπιστικὸ τομίδιο τῶν Will. K. M e d l i n and Chr. G. P a t r i

ἐπέκταση τῶν κτήσεών του στοῦ ἐσωτερικό γιά τήν ἐνοποίηση τῆς Ρωσσίας, δὲ μπορούσε ν' ἀνταποκριθεῖ στήν ἐκκλήση τοῦ μεγάλου Ἑλληνα πνευματικοῦ ἀναμορφωτῆ.

Οἱ νεότερες ὁμως ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς ὁμόδοξους ἠγεμόνες τῆς Ρωσσίας ἀρχίζουν ἀπὸ τότε πὸν σταματοῦν οἱ ἐκκλήσεις πρὸς τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Σουηδοὺς μονάρχες. Καὶ οἱ πρῶτες ἀπ' αὐτὲς ἀπευθύνονται στὸν τσάρο Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς Ρωμανῶφ (1645-1676), τὸν πατέρα τοῦ Μεγάλου Πέτρου.

Ὁ διαπρεπὴς Κρητικὸς λόγιος Γεράσιμος Βλάχος, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους φιλοσόφους τοῦ Νεότερου Ἑλληνισμοῦ⁷³, ἀργότερα μητροπολίτης Φιλαδελφείας στὴ Βενετία, συνέταξε, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1657, ὅταν ἦταν ἐγκατεστημένος στήν πόλη αὐτὴ ὡς διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος, ἓνα ἔργο μὲ τὸν τίτλο «Θρίαμβος κατὰ τῆς τῶν Τουρκῶν βασιλείας, ἥτοι λόγος παραθαρρυντικὸς πρὸς τὸν εὐσεβέστατον καὶ ἀήττητον βασιλέα τῆς Μοσκοβίας κύριον Ἀλέξιον Μιχαηλοβίτζην»⁷⁴. Δυστυχῶς, τὸ κείμενο τοῦ λόγου αὐτοῦ δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ, ἢ παραπάνω ὁμως ἐπιγραφή του εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ καὶ ἀκόμη περισσότερο ἢ προτασσόμενη προσφω-

n e l i s, Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th Centuries), Γενεὴ 1971, μὲ πλούσια βιβλιογραφία (γιὰ τὸ Μάξιμο βλ. τὸ κεφ. I, σ. 20-29 καὶ γιά τὴ Σοφία Παλαιολόγου σ. 42 καὶ 48).

73. Βλ. γι' αὐτὸν τὴν ὡραία μονογραφία τοῦ Β. Ν. Γατάκη, Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρῆς (1605/7-1685) φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία 1973 (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας - ἀρ. 5), καθὼς καὶ τὴν ἐκτενῆ βιβλιοκρισία τῆς Βασίλ. Μπομπου-Σταμάτη στὰ «Ἑλληνικά», τόμ. 28 (1975), σ. 460-467· βλ. καὶ Τῆς Ἰδίας, Παρατηρήσεις στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Γερασίμου Βλάχου, ὁ.π., σ. 375-393.

74. Βλ. Β. Ν. Γατάκη, ὁ.π., σ. 39-40 (ἀριθ. 5), καὶ σημ. 1 (τῆς σ. 40) καὶ σ. 12, σημ. 2. Ἡ ἐπιγραφή καὶ ἡ προσφώνηση τοῦ ἔργου (τὰ μόνα πὸν μᾶς ἐσώθηκαν) περιέχονται στὸν «Κατάλογο ἱστορικὸ» τοῦ Κ. Δαπόντε, ἔκδ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 3, ἐν Βενετία 1872, σ. 141-142 καὶ *C o n s t. E r b i c e a n u*, *Cronicaril Greci, Bucuresti* 1888, σ. 146-148. Ἡ χρονολογία «κατὰ τὸ ἄχιν» ἔτος τὸ σωτήριον, Φεβρουαρίου εἰκάδι» εἶναι φυσικὰ *more veneto*, ἄρα 1657, πὸν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Δαπόντε (βλ. σημ. 76).

νητική επιστολή του πρὸς τὸν Τσάρο, ἡ μόνη ποὺ μᾶς ἐσώθηκε. Δίνω ἐδῶ τὰ οὐσιώδη σημεία της :

« Ἴσοκράτης, ὁ Ἀθηναῖος ρήτωρ, γέγραφέ ποτε λόγον πρὸς τὸν Μακεδόνα Φίλιππον, παραινούμενος, κατὰ τῶν ἐν Περσίᾳ μοναρχούντων βαρβάρων στρατεύσαντα, τὴν Ἑλλάδα τῆς δουλείας ἐλευθερῶσαι. . . Ἐγῶγε δὲ τανῦν λόγον οὐ πρὸς τὸν Μακεδόνα Φίλιππον γράφων, ἀλλὰ πρὸς σέ, τὸν ἀήττητον καὶ εὐσεβῆ βασιλέα. . . ἐπιστέλλων, οὐ παραινοῦμαι τὴν κατὰ τοῦ τῶν χριστιανῶν τυράννου μάχην, τοῦ τὴν Ἑλλάδα βαρβαρώσαντος. . . ἐπειδὴ ὁ Θεὸς οἰκείους θαύμασι καὶ προρρήσει τὴν σὴν εὐμένειαν ἐπὶ τόδε παρώτρυνεν, ἀλλὰ λόγοισιν ἀκραιφνέσι παραθαρρύνων, τὸ βέβαιον τῆς νίκης, τὸ ράδιον τῆς τῶν Ἀγαρηνῶν καταλύσεως καὶ τὸ χρήσιμον τῆς τῶν Ἑλληνορωμαίων ἐλευθερίας σαφῶς ἐκτιθέμενος, δι' ὧν ἀθάνατον κλέος καὶ ὄνομά σοι μέγα δοθήσεται. Δέξαι τοίνυν τὸν πρὸς τὴν σὴν εὐσέβειαν λόγον, βασιλέων ὀρθοδοξότατε...»⁷⁵.

Ἄλλὰ πῶς ὁ Βλάχος σκέφτηκε νὰ στείλει τὴν ἔκκληση αὐτὴ ἀπὸ τὴ Βενετία στὸν ὑπερβόρειο ὀρθόδοξο μονάρχη; Ὑποθέτω πῶς, μὲ τὴν παρακίνηση τῶν Βενετῶν⁷⁶, ποὺ ζητοῦσαν τότε ἀπὸ παντοῦ βοήθεια, γιὰ ν' ἀποκρούσουν τοὺς Τούρκους στὴν Κρήτη⁷⁷, ὁ Βλάχος, ποὺ εἶχε κι' αὐτὸς πολεμήσει ἐκεῖ, συνέταξε τὴν ἔκκληση αὐτὴ καὶ θὰ βρῆκε, καθὼς πιστεύω, τὴν εὐκαιρία νὰ τὴ στείλει στὸν Τσάρο μὲ τὴ ρωσικὴ πρεσβεία ποὺ ξέρουμε πῶς ἦρθε πράγματι, τὸν ἴδιο ἐκεῖνο καιρὸ, στὴ

75. Κ. Ν. Σάθα, ὁ.π., σ. 142.- C. Erbiceanu, ὁ.π., σ. 147.

76. Κατὰ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει προεισαγωγικὰ ὁ Κ. Δαπόντες : «... τοῦ κατωτέρω «Θριάμβου», ὁποῦ ἐγίνε πρὸς Ἀλέξιον, τὸν τοῦ Πέτρου πατέρα, προτροπῇ τῆς κλεινῆς Ἀριστοκρατίας τῶν Βενετζάνων, τὸν δωδέκατον χρόνον, ὅταν ἐπολεμεῖτο ἡ Κρήτη ἀπὸ τοὺς Τούρκους» [= 1657]· βλ. Κ. Ν. Σάθα, ὁ.π., σ. 141 καὶ C. Erbiceanu, ὁ.π., σ. 147.

77. Βλ. H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig, τόμ. 3, Stuttgart 1934, σ. 328 κ.έξ.

Βενετία⁷⁸ και ἔγινε μάλιστα πανηγυρικὰ δεκτὴ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου⁷⁹.

Ἄς προσθέσουμε πὼς ταυτόχρονα σχεδὸν καὶ ὁ ἀνήσυχος κληρικὸς Παῖσιος Λιγαριδῆς⁸⁰, μητροπολίτης Γάζης, γράφοντας στὴ Μολδοβλαχία (1654) τὸ «Χρησμολόγιον Κωνσταντινουπόλεως»⁸¹, τὸ συνοδεύει μὲ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ (1656) στὸν ἴδιο τσάρο Ἀλέξιο. Στὴν ἐπιστολὴ του αὐτὴ τοῦ γράφει ὅτι συνέθεσε τὸ ἔργο του, γιὰ νὰ τὸν στρέψει πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔλαβε

78. Βλ. *Andrea Valiero*, *Historia Della Guerra di Candia, in Venetia 1679*, σ. 429-432, ὅπου γιὰ τὸν ἔρχομό καὶ τὶς ἄκαρπες διαπραγματεύσεις στὴ Βενετία, τὸ 1657, πολυάριθμης ρωσικῆς πρεσβείας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἰωάννη *Ivanescvich*.

79. Βλ. Ἑλλ. Ἰνστιτοῦτο Βενετίας – Παλαιὸ Ἄρχεῖο, *reg. 191* (ἔτη 1639-1657), φ. 165v-166r, ὅπου ἀπόφαση τῆς Ἑλλ. Ἀδελφότητος Βενετίας, τῆς 4 Δεκεμβρίου 1656, νὰ διαθεῖται τὸ ἀπαιτούμενο ποσὸ γιὰ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τῶν ὀρθόδοξων πρέσβων ποὺ θὰ ἔλθουν ἀπὸ τὴ Μοσχοβία στὴ Βενετία : «Sono per capitar quanto prima in questa inclita Città gli Ill.mi et Eccell.mi Signori Ambasciatori del Ser.mo Imperator della Gran Moscovia... et dovendosi per parte nostra ogni più alta dimostrazione verso questi Signori... va parte che... sia concessa facoltà e libertà di spender di ragion di questa nostra Veneranda Scola quanto stimaran conveniente per honorar, riverir a servir con tutte le forme proprie ai sudetti Ill.mi et Eccell.mi Signori Ambasciatori, et in particolare in questa chiesa nostra...»

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Γεράσιμος Βλάχος, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὸ φιλοσοφικὸ του ἔργο «Ἀρμονία ὀριστικῆ τῶν ὄντων» (Βενετία, 1661), προέταξε διάφορα ἐγκώμια, καθὼς καὶ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ στὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας καὶ ἀρχιδούκα τῆς Αὐστρίας Λεοπόλδο Α', μὲ χρονολογία 1 Μαρτίου 1660, στὴν ὁποία περιλαμβάνει ἄλλη ἔκκληση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος : «... En Graecia, quam dudum ad novissima aerumnarum exempla othomana barbaries vexat, a Te uno libertatem expectat pristinumque decorem...» κλπ. (βλ. περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ *E. Legend*, *Bibliographie Hellénique... au XVIIes.*, τόμ. 2, ἀριθ. 443, σ. 136-139, ὅπου, σ. 137, καὶ ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς ἔκκλησης).

80. Βλ. γι' αὐτὸν *K. I. Ἀμάντου*, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822, *Πειραιῶς 1946*, σ. 95-102 καὶ *H. Hionides*, *Paisius Ligarides, New York 1972*, καθὼς καὶ τὸ λήμμα τοῦ *Z. A. N. Τσιρπανλή*, Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης, σ. 472-478 (ἀριθ. 352), ὅπου καὶ ὅλη ἡ ὑπόλοιπη πλούσια βιβλιογραφία.

81. Βλ. γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ *H. Hionides*, ὁ.π., σ. 121-140 (κεφ. 9) καὶ Ἀλεξ. Στ. Καριώτογλου, Ἡ περὶ τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς πτώσεως αὐτοῦ «ἑλληνικὴ χρησμολογικὴ γραμματεία», Ἀθήναι 1982 (ἐκκυκλοφόρησε: 1984), σ. 101-111.

«τὴν πίστιν καὶ τὴν συγγένειαν» καὶ ἔτσι εἶναι σήμερα «ἡ ἀπαντοχὴ τῶν ταλαιπώρων Ρωμίων καὶ ἡ μετὰ Θεὸν προσδοκία»⁸².

Καὶ φτάνουμε τώρα στὴ βασιλεία τοῦ Μεγάλου Πέτρου (1689-1725), τοῦ δυναμικοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ἔσπρωξε τὴ Ρωσσία μὲ μεγάλα βήματα πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ἔκαμε ν' ἀποκτήσει ἐπίγνωση τοῦ σπουδαίου ρόλου ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ διαδραματίσει στὰ πράγματα τῆς Εὐρώπης. Οἱ Ἕλληνες, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς μονάρχες, εἶδαν στὸ πρόσωπο τοῦ μεγαλεπήβολου αὐτοῦ ὁμόδοξου ἡγεμόνα, ποὺ εἶχε βλέψεις στὸν Εὐξείνιο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ θρυλικὸ ἐλευθερωτὴ ποὺ περίμεναν. Καὶ ὁ Πέτρος, ἀπὸ τὴν πλευρά του, τοὺς δεχόταν στὴ χώρα του, τοὺς προστάτευε καὶ ἐβουκάλιζε τὶς ἐλπίδες των⁸³. Ὄταν, γιὰ ν' ἀποκτήσει διέξοδο στὸν Εὐξείνιο Πόντο, ὁ Πέτρος κατέλαβε τὸ Ἀζόφ, τὸ 1696, γράφτηκε ἀπὸ ἀνώνυμο Ἕλληνα ἕνας Λόγος⁸⁴, ποὺ ὁ τίτλος του (ἀλλὰ μόνο αὐτὸς) μᾶς θυμίζει τὸ Λόγο τοῦ Γερασίμου Βλάχου πρὸς τὸν Ἀλέξιο:

«Θρίαμβος ἦτοι λόγος ἐγκωμιστικὸς πρὸς τὸν εὐσεβέστατον, θεόστεπτον καὶ κραταιότατον μέγιστον βασιλέα καὶ αὐτοκράτορα τῆς Μοσκοβίας κύριον κύριον Πέτρον Ἀλεξιοβίτζην διὰ τὴν τῆς Ἀζοβίας ἄλωσιν· προσέτι δὲ καὶ προτροπὴ πρὸς τὸν αὐτὸν καὶ

82. Ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸ Βασ. Λαοὺρδα, Ὁ Παῖσιος Λιγαριδῆς καὶ οἱ περὶ Κρήτης χρησιμοί, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 6 (1952), σ. 204-210 (βλ. σ. 206) καὶ τὸν Στ. Καριώτογλου, ὁ.π., σ. 104.

83. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸ Μεγ. Πέτρο βλ. Παντ. Μ. Κοντογιάννη, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσσοτουρκικὸν Πόλεμον (1768-1774), ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 11-28.— Βιβλιοθήκη Βιογραφιῶν. Οἱ μεγάλοι ἄνδρες τῆς Ἀνθρωπότητος. Σειρὰ 1η. Οἱ γίγαντες τῆς πολιτικῆς. Ἐπιμελεῖα Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, χ.τ.ἔ. (Ἀθήνα 1952), σ. 39-56: Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες (ὑπὸ Ἀπ. Δασκαλάκη).— Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 69-75.

84. Ὁ τίτλος καὶ ἡ προσφώνηση τοῦ Λόγου περιέχονται στὸν «Κατάλογο Ἱστορικῶν» τοῦ Κ. Δαπόντε, ἐκδ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 3, ἐν Βενετία 1872, σ. 137-141 καὶ Const. Erbiciana, Gronicaril Greci, Bucuressti 1888, σ. 143-146.

πρὸς πάντας τοὺς ἄρχοντας καὶ στρατηγούς αὐτοῦ. ὅπως ἐγείρωσι πόλεμον κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν». Ἡ ὑπέρμετρη σὲ κολακευτικά ἐγκώμια προσφώνηση μᾶς δείχνει μὲ πόσο ἐνθουσιασμό ἀπέβλεπαν τότε οἱ Ἕλληνες πρὸς τὸν Πέτρο ὡς ἐλευθερωτὴ τους. Δίνω ἀπ' αὐτὴν μερικὰ ἀποσπάσματα: «Ἀνίσως καὶ ὅλα τὰ ὄντα χαίρονται, διατὶ φαίνεται ὁ ἥλιος εἰς τὴν ἀνατολήν, . . . πόσῃν χαρὰν πρέπει νὰ ἔχωμεν ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι, ὅπου. . . τὸ . . . πρόσωπον τῆς ὑμετέρας μεγίστης βασιλείας σήμερον ἀνέτειλεν εἰς ἡμᾶς ὡς λαμπρότατος ἥλιος. . . Θεοχαριτώτε βασιλεῦ, . . . ἐσύ, ὡσάν ἓνα καὶ ἐξαίρετον θαῦμα τῆς τύχης, τῆς φύσεως, τῶν πλανητῶν καὶ τοῦ Θεοῦ, ἐκατέβηκες εἰς ταύτην τὴν γήινον ζωὴν, γεμᾶτος ἀπὸ ἀρετάς, ἀπὸ δόξαν, ἀπὸ ἐπαίνους. . . Τί ὅμως θέλομεν νὰ πολυλογοῦμεν; . . . Ἀρκετὸν εἶναι νὰ εἰποῦμεν μόνον ὅτι, ὄντας ὁ μόνος ὀρθοδοξότατος τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον πάντων βασιλέων, γυρεύεις νὰ στηρίξης καὶ νὰ βεβαιώνης τὴν ὀρθοδοξίαν, καὶ διὰ τοῦτο ὑπερμαχεῖς καὶ ἀγωνίζεσαι...»⁸⁵.

Ὅταν πάλι, τὸ 1709, ὁ Πέτρος συνέτριψε τὸν Κάρολο ΙΒ' τῆς Σουηδίας στὴ μάχη τῆς Πολτάβας, ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ ἀπὸ τὴ Νάουσα (†1725)⁸⁶, μέλος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, ἐκφωνεῖ στὴ Μόσχα, ὅπου ἦλθε νὰ ἐγκατασταθεῖ, πανηγυρικὸ λόγο, πρὸς τὸν τυπώνει τὸ 1710 στὸ Amsterdam, μὲ τὸν τίτλο «Βασιλικὸν Θεατρον» καὶ τὸν ἀφιερώνει «τῷ γαληνοτάτῳ τε καὶ σεβαστῷ καίσαρι ΠΕΤΡῶ ΑΛΕΞΙΑΔῆ»⁸⁷. Ἀνάλογες ἀφιερώσεις ἔργων Ἑλλήνων λογίων στὸν Πέτρο ἔχουμε καὶ ἄλλες, ὅπως τοῦ ἔργου «Δογματικὴ Διδασκαλία» τοῦ Σχολάρχῃ τῆς Αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας Σεβα-

85. Κ. Ν. Σάθα, ὁ.π., σ. 137, 138, 138-139.

86. Βλ. γι' αὐτὸν V. Beneševic, Anastasios Nausios, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher», τόμ. 10 (1934), σ. 351-368 (βλ. σ. 360 κ.εξ.).

87. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legrand, Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle, œuvre posthume complétée et publiée par L. Petit et H. Pernot, τόμ. 1, Paris 1918, σ. 80 (ἀριθ. 60).

στοῦ Κυμινίτη (Βουκουρέστι, 1703)⁸⁸, τοῦ ἔργου «Status Praesens Ecclesiae Graecae» τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἑλλάδίου (Νυρεμβέργη, 1714)⁸⁹, πού περιέχει καὶ τὴν προσωπογραφία τοῦ Πέτρου μὲ ἔμμετρο ἐγκωμιαστικὸ τετράστιχο, καὶ τοῦ ἔργου τοῦ φιλολόγου Ἀθανασίου Σκιαδά «Catalogi duo codicum» (Μόσχα, 1723)⁹⁰. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ θάνατό του (1725), πού ματαίωσε τὰ τολμηρά του σχέδια, ὁ θρύλος τοῦ Μεγάλου Πέτρου θὰ ἐπιζήσει, ὅπως μαρτυροῦν οἱ βιογραφίες του ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Καττήφορο, πού τυπώθηκαν στὴ Βενετία σὲ ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις, ἰταλικά (1736, 1737, 1739, 1748, 1781, 1792)⁹¹ καὶ ἑλληνικά

88. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legend, ὁ.π., σ. 25-26 (ἀριθ. 19). Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. καὶ Βασιλ. - Μπόμπον-Σταμάτη, Ἡ φιλοσοφικὴ καὶ ἡ δογματικὴ πραγματεία τοῦ κώδ. 116 τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, «Ἑλληνικά», τόμ. 23 (1970), σ. 320-330. Γιὰ τὸν Κυμινίτη (†1702), βλ. Ἰωάννας Κόλια, Ὁ Σεβαστὸς Κυμινίτης καὶ ἡ ἕδρυσή τοῦ Φροντιστηρίου τῆς Τραπεζοῦντας, «Ἑλληνικά», τόμ. 30 (1977-78), σ. 280-306, ὅπου (σ. 280, σημ. 1) καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Ἀθ. Ε. Καραθανάση, Οἱ Ἑλληνεὶς λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 83-89.

89. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legend, ὁ.π., σ. 119-120 (ἀριθ. 96). Γιὰ τὸν Ἑλλάδιο βλ. Ἀγγελικῆς Π. Νικολοπούλου, Ἐπιστολὴ Μάρκου τοῦ Κυπρίου πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Ἑλλάδιον, ΕΕΒΣ, τόμ. 44 (1979-80), σ. 331-344, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ Ἀθ. Ε. Καραθανάση, ὁ.π., σ. 148-150.

90. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legend, ὁ.π., σ. 183-187 (ἀριθ. 150). Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Σκιαδά βλ. Ἀθ. Ε. Καραθανάση, Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 268-271 καὶ διεξοδικότερα A. E. Karathanasiss, Contribution à la connaissance de la vie et de l'œuvre de deux Grecs de la Diaspora: Athanasios Kontoidis et Athanasios Skiadas (18e siècle), «Balkan Studies», τόμ. 19, 1 (1978), σ. 172-184, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία (γιὰ τὸ ἔργο του «Catalogi duo codicum...» βλ. σ. 179). Βλ. καὶ σημ. 93.

91. Περιγραφὲς τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν βλ. στοῦ E. Legend, ὁ.π., σ. 254 (ἀριθ. 235, τῆς πρώτης, 1736), σ. 264 (ἀριθ. 244, τῆς δευτέρας, 1737), Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, Ἀθήνα 1964, σ. 42 (ἀριθ. 26, τῆς τρίτης, 1739), E. Legend, ὁ.π., σ. 363 (ἀριθ. 369, τῆς τέταρτης, 1748), Legend, ὁ.π., τόμ. 2, Paris 1928, σ. 369 (ἀριθ. 1058, τῆς πέμπτης, 1781) καὶ Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, σ. 188 (ἀριθ. 106, τῆς ἕκτης, 1792, πρβλ. καὶ Φ. Η. Ἡλιοῦ, Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α' Ἀθήνα 1973, σ. 235-236, ἀριθ. 187, ἀπὸ αὐτοψία).

(1737)⁹² και ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Σκιαδᾶ (ἐλληνικά, 1737)⁹³.

Κανέννας ὁμως ἄλλος ἡγεμόνας τῆς Ἀνατολῆς ἢ τῆς Δύσης δὲν ἐθέρμανε σὲ τόσο βαθμὸ και γιὰ τόσο μακρὺ διάστημα τοὺς ἐθνικοὺς πόθους και τὶς ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἀπελευθέρωση, ὅσο ἡ αὐτοκράτειρα Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ τῆς Ρωσσίας (1762-1796), ποὺ πρωταγωνίστησε στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Εὐρώπης ὀλόκληρη σχεδὸν τὴ δεύτερη πεντηκονταετία τοῦ 18^{ου} αἰώνα. Μὲ τὶς θαυμαστὲς ἡγετικὲς και διπλωματικὲς τῆς ἰκανότητες, μὲ τοὺς δυὸ πολέμους τῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων (1768-1774⁹⁴ και 1787-1792⁹⁵), μὲ τὸ περίφημο «Ἑλληνικὸ Σχέδιο» γιὰ τὴν ἐπανίδρυση μιᾶς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας μὲ πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολη (1782-1787)⁹⁶, ἄφησε τοὺς Ἕλληνες νὰ πιστέψουν, στηριζόμενοι και στοὺς χρησμούς και τὶς προφητεῖες ποὺ

92. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legrand, ὁ.π., τόμ. I, σ. 255 (ἀριθ. 236). Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ διορθωτὴς τοῦ βιβλίου Ἀλέξανδρος Καγκελλάριος εἶναι και ὁ μεταφραστὴς του στὰ ἐλληνικά. Γιὰ τὸν Κατήφορο βλ. Γ. Θ. Ζώρα - Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἑπτανήσιοι προσολωμικοὶ ποιηταί, Ἀθήναι 1953, σ. 25-27, Ἀθ. Ε. Καραθανάση, Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας, σ. 119-122, 185 κ.ά., ὅπου και ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία, καθὼς και τὴν πρόσφατη ἐργασία τῆς Βασ. Μπόμπου - Σταμάτη, Στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἀντώνιο Κατήφορο και τὸ Φραγκίσκο Μηνιάτη, «Κερκυραϊκὰ Χρονικά», τόμ. 26 (1981), σ. 297-310 (ἰδίως σ. 297-300, 302-303 και 305-308).

93. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legrand, ὁ.π., σ. 256-259 (ἀριθ. 237). Βλ. και Α. Ε. Καραθανάση, ὁ.π., σ. 180-181.

94. Βλ. Παντ. Μ. Κοντογιάννη, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν Πόλεμον (1768-1774), ἐν Ἀθήναις 1903.- Ariadna Camariano - Cioran, La guerre russo-turque de 1768-1774 et les Grecs, «Revue des études sud-est européennes», τόμ. III, no 3-4 (1965), σ. 513-547.- Τ. Α. Γριτσοπούλου, Τὰ Ὀρλωφικά. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 και τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς, ἐν Ἀθήναις 1967.- Α. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Δ', σ. 372-430.

95. Βλ. Γ. Τ. Κόλια, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1787-1792), Ἀθήναι 1940.- Ε. Γ. Πρωτοψάλτη, Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὸν δεύτερον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν Πόλεμον (1787-1792). Λουδοβίκος Σωτήρης, ΔΙΕΕ, τόμ. 14 (1960), σ. 33-158.- Α. Ε. Βακαλοπούλου, ὁ.π., σ. 556-562.

96. Βλ. Μ. Θ. Λάσκαρι, Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα 1800-1923, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 23-25.- E d g. H ö s c h, Das sogenannte «griechische Projekt» Katharinas II, «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», N.S., τόμ. 12 (1964), σ. 168-206.

δὲν ἔπαυσαν νὰ κυκλοφοροῦν⁹⁷, πὼς θὰ μποροῦσε νὰ κατορθώσει αὐτὸ πού δὲν μπόρεσε ὁ Μέγας Πέτρος. Ἦταν ὅμως τόσες οἱ διαβεβαιώσεις, οἱ ὑποσχέσεις, ἀλλὰ καὶ οἱ θετικές τῆς ἐνέργειες, ὥστε οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ἰδίως ὅσοι βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὴ γενναϊόδωρη προστασία τῆς, αἰσθάνονταν τὴν ἀνάγκη νὰ τῆς ἀπευθύνουν ὄχι τόσο ἐκκλησίες, ὅσο ἐγκώμια καὶ εὐχαριστίες γιὰ ὅσα ἔκαμε καὶ γιὰ ὅσα ἦταν βέβαιοι ὅλοι πὼς θὰ κάμει γι' αὐτούς. Τυπώνουν, συνήθως σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα, πολυάριθμα βιβλία ἢ τεύχη πού ἐξυμνοῦν τὶς νίκες καὶ τὰ ἔργα τῆς, πανηγυρίζουν γιὰ χαρμόσυνα γεγονότα τῆς βασιλείας τῆς ἢ ἐγκωμιάζουν τοὺς στενοὺς συνεργάτες τῆς (ἀδελφοὺς Ὁρλώφ, Γρηγόριο Ποτέμκιν κ.ἄ.). Ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ ποικίλα αὐτὰ κείμενα δὲ μποροῦμε νὰ μνημονεύσουμε ἐδῶ παρὰ μερικά.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου Ρωσσοτουρκικοῦ Πολέμου, μιὰ ομάδα λογίων Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν φιλελλήνων στὴ Νεάπολη τῆς Ἰταλίας ἐδημοσίευσε, τὸ 1771, μιὰ συλλογὴ ποιημάτων στὴν ἰταλικὴ ἢ καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, μὲ τὸν τίτλο «Componimenti poetici di vari autori in lode di Caterina II, augustissima imperatrice di tutte le Russie»⁹⁸, ἀφιερωμένη στὸν ἀρχιστράτηγο τῶν Ρώσων Θεόδωρο Ὁρλώφ. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὕμνους, ἀπευθύνουν στὴν Αἰκατερίνη καὶ τὴν ἐκκλησιὰ ν' ἀναλάβει –καὶ μετὰ τὴν ἀποτυχία στὴν Πελοπόννησο– τὴ μεγάλη ἐπιχείρηση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν.

97. Βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη πραγματεία τοῦ *Asterios Argyriou*, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi*, *Θεσσαλονίκη* 1982, ἰδίως σ. 90 κ.ἑξ., 111, 357-442 καὶ *passim*. Πρβλ. καὶ Ἄλ. Καριώτογλου, ὁ.π., σ. 93-180.

98. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ *E. Legend*, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIes.*, τόμ. 2, σ. 137 (ἀριθ. 741), ὅπου καὶ τὰ ὀνόματα ὄλων τῶν συνεργατῶν τῆς συλλογῆς. Χρησιμοποίησα φωτογραφίες τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεαπόλεως. Ἀνάλυση τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου στὸ θεμελιώδες ἔργο τοῦ *Franco Venturi*, *Settecento riformatore*, τόμ. III, *La prima crisi dell' Antico Regime. 1768-1776*, *Torino* 1979, σ. 113-119.

Συνθέτης τῶν περισσότερων ἀπὸ τὰ ποιήματα αὐτὰ καὶ κύριος ἴσως ἐμπνευστὴς τοῦ ἔργου ἦταν ὁ γηραιὸς κόμης Γεώργιος Χωραφᾶς ἀπὸ τὴν Κεφαλληνία, διοικητὴς καὶ ἱστορικὸς τοῦ «Βασιλικοῦ Μακεδονικοῦ Συντάγματος» τῆς Νεαπόλεως⁹⁹. Ὁ Χωραφᾶς, στὰ καλοζυγισμένα σονέττα του, θεωρεῖ τὴν Αἰκατερίνη ὡς μοναδικὴ ἐλπίδα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ἐξορκίζει νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο μὲ στόχο τὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁰, δὲν παραλείπει ὅμως ν' ἀπευθυνθεῖ καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους χριστιανοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης, καὶ προπάντων στοὺς Βενετούς. Ἀλλά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Χωραφᾶ, στὴ συλλογὴ αὐτὴ συνεργάζονται καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, ὅπως ὁ Χιώτης καθολικὸς συγγραφέας Θωμᾶς Βελάστης¹⁰¹ καὶ ὁ Ἡπειρώτης Ἀντώνιος Γκίικας, ἱκανότατος ἀξιωματοῦχος καὶ ἀργότερα διπλωμάτης στὴν ὕπηρεσία τῆς Ρωσσίας¹⁰², ποὺ ἀρχίζει ἔτσι ἓνα ἑλληνικὸ ποίημά του :

Αἱ Ἑλλάδος Μοῦσαι ἄς σηκωθοῦν καὶ ὁ Ἀπόλλων ἄς ἀρχίσῃ
 τοὺς κοιμωμένους εἰς σκλαβιὰ Ρωμαίους νὰ ξυπνήσῃ.
 Νὰ τραγωδήσωσι γλυκὰ πῶς τὴν ἐλευθερίαν
 λαμβάνουσι ἀπὸ τῶν Ρουσσῶν ἀνίκητον ἀνδρείαν¹⁰³.

99. Βλ. γι' αὐτὸν Ἀνθ. Μαζαράκη, Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, Βενετία 1843, σ. 463-518.— Ἡλ. Τσιτισέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμεικτα, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 827-842.— Fr. Venturi, ὁ.π., σ. 113-116. Γιὰ τὰ δύο ἔργα του, τὸ ἓνα γιὰ τίς ἐκρήξεις τοῦ Βεζουβίου (1751, 1752) καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ *Regimento Real Macedone* (1768), βλ. E. Legend, ὁ.π., τόμ. 1, σ. 406-408 (ἀριθ. 407) καὶ τόμ. 2, σ. 73-74 (ἀριθ. 675).

100. *Componimenti Poetici*, σ. 7,13 καὶ 31. Βλ. καὶ Fr. Venturi, ὁ.π., σ. 114-115.

101. Βλ. γι' αὐτὸν Κ.Ι. Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, σ. 129-131.— Ν. Φ[οροπούλου] ἄρθρο στὴ «Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τόμ. 3, Ἀθήναι 1963, στ. 772-773 καὶ Ν.Σ. Κρουσουλοῦδη, *Bibliographie de l'Église latine de Chio*, «Βαλκανικὴ Βιβλιογραφία», τόμ. 5 (1976), Παράρτημα, σ. 159 καὶ 192 τοῦ *Index*.

102. Βλ. γι' αὐτὸν Fr. Venturi, ὁ.π., σ. 102-103, καὶ 117-119. Πρβλ. καὶ σημ. 105.

103. *Componimenti poetici*, σ. 112.

Ὁ Ἀντώνιος Γκίκας εἶναι ἀναμφίβολα καὶ ὁ συγγραφέας ἐνὸς περίφημου ἀνώνυμου ἑλληνικοῦ κειμένου, πὸν προβάλλει καὶ προασπίζει μὲ ἀξιοσημεῖωτη ἐπιδεξιότητα τὰ ἑλληνικὰ δίκαια, τῆς «Ἰκετηρίας τοῦ Γένους τῶν Γραικῶν πρὸς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην», πὸν τυπώθηκε τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὴν παραπάνω συλλογὴ (1771)¹⁰⁴, βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση στὴν Εὐρώπη καὶ μεταφράστηκε στὰ ἰταλικά, τὰ γαλλικά καὶ τὰ ρωσικά¹⁰⁵.

Ἀλλὰ οἱ περισσότερες ἐκκλήσεις στὴν Αἰκατερίνη θὰ ἐμφανισθοῦν, ὅπως ἦταν καὶ φυσικό. στὴ Ρωσσία.

Ὁ μεγάλος Κερκυραῖος σοφὸς Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806), πὸν θὰ διανύσει στὴ Ρωσσία, προστατευόμενος τῆς Αἰκατερίνης, τὴν τελευταία περίοδο τῆς δημιουργικῆς του ζωῆς¹⁰⁶, στὴν ἑλληνικὴ μετάφρασή του τῆς περίφημης Νομοθεσίας τῆς Αἰκατερίνης, πὸν τυπώθηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1771¹⁰⁷, προσφωνώντας τὴν αὐ-

104. Βλ. Φιλ. Η. Ἡλιού, Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α', Ἀθήνα 1973, σ. 290-300 (ἀριθ. 235), ὅπου (σ. 291-292) καὶ γιὰ τὶς προηγούμενες μνείες τοῦ φυλλαδίου καὶ τὶς (ἄστοχες) παλιότερες εἰκασίες γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ τὸ μεταφραστή του (Giovanni Del Turco καὶ Εὐγένιο Βούλγαρι) καὶ ὅπου (σ. 292-300) ἀνατυπώνεται ὁλόκληρο.

105. Βλ. Fr. Venturi, ὀ.π., σ. 83-84 καὶ σημ. 53 (γιὰ τὴν πατρότητα) καὶ σ. 102-103 καὶ σημ. 2 (γιὰ τὶς μεταφράσεις του). Πρβλ. καὶ σημ. 102. Βλ. καὶ Παναγ. Κανελλοπούλου, Ποιὸς συνέγραψε τὴν Ἰκετηρίαν τοῦ Γένους τῶν Γραικῶν πρὸς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην», «Νέα Ἑστία», τόμ. 106 (1979), σ. 908-916 = «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 54 (1979), σ. 197-210, πὸν προβάλλει καὶ συμμερίζεται τὶς ἀπόψεις τοῦ Venturi.

106. Βλ. τὴν πρόσφατη καὶ πλούσια τεκμηριωμένη (στηριγμένη ἰδίως στὶς ρωσικὲς πηγές) μονογραφία τοῦ St. K. Batalden, Catherine II's Greek Prelate Eugenios Vulgaris in Russia, 1771-1806, New York 1982 (East European Monographs, No CXV). Βλ. καὶ M. Knapp, Evgenios Vulgaris im Einfluss der Aufklärung. Der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire, Bochumer Studien zur neugriech. und byzant. Philologie, 6, 1984.

107. Περιγραφή τοῦ βιβλίου στοῦ E. Legrand, Bibliographie Hellénique... au XVIIIe siècle, τόμ. 2, σ. 118-120 (ἀριθ. 723), ὅπου ὁμως ἀναφέρονται ἐσφαλμένα ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς ἐκδόσης (ὡς δῆθεν Μόσχα, 1770). Ἡ «Ἐισήγησις» τῆς Αἰκατερίνης πρωτοδημοσιεύθηκε ρωσικὰ τὸ 1767 καὶ μεταφράστηκε γαλλικὰ τὸ 1769· ὁ Βούλγαρις μετάφρασε τὴ Νομοθεσία στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐκδοσὴ. Βλ. καὶ St. K. Batalden, ὀ.π., σ. 160-161· πρβλ. καὶ σ. 17-19 καὶ 113-114 (σημ. 20-24). Βλ. ἐπίσης τὸ μελέτημα τοῦ Παν. Ι. Ζέπου, Νομοθετικὰ προσπάθειαι Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης καὶ σύγχρονοι πόθοι ἑλληνικοί, ΕΕΒΣ, τόμ. 23 (1953), σ. 593-603.

τοκράτειρα και ἐγκωμιάζοντας τὰ μεγάλα ἔργα της, γράφει, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὅτι, τὴν ὥρα πού τὰ ρωσσικά πλοῖα κατευθύνονται ἀπὸ τὸ Ἴόνιο στὸ Αἶγαῖο (βρισκόμαστε στὰ μέσα τοῦ πρώτου Ρωσσοτουρκικοῦ Πολέμου), « ἡ Ἑλλάς καὶ τὰ λοιπὰ ὁμόθησκα ἔθνη ζωογονοῦνται μὲ αὐτὰς τὰς ἐλπίδας καὶ ἤδη ἐγγίζουσιν φαντάζονται τὴν ἀπολύτρωσιν· ἤδη ὑπὸ τὴν Σὴν Δεσποτείαν ἀνατυποῦνται τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος αὐτῶν τὴν ἐπανάκαμψιν ...»¹⁰⁸. Τὸ 1772, ὁ Βούλγαρις ἀφιερώνει στὴν Αἰκατερίνη ποίημα ἐπιγραφόμενο «Τὸ Ἱερὸν τῆς Δόξης»¹⁰⁹, τὸ 1773 τυπώνει ᾠδὴν στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν γάμων τοῦ γιοῦ της Παύλου¹¹⁰ (γεγονὸς γὰρ τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησαν τὴν ἴδια χρονιά φυλλάδιο καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Νίζνας)¹¹¹ καὶ τὸ 1774/5 δημοσιεύει στὴ Μόσχα σαπφικὴ ᾠδὴ « ἐπὶ τῇ πανενδόξῳ εἰρήνῃ, ἣν ἡ ἀεισέβαστος, εὐτυχῆς, εὐσεβῆς, μεγάλη πασῶν τῶν Ρωσσιῶν αὐτοκράτειρα Αἰκατερίνα Β΄ . . . ἐχαρίσατο »¹¹² (πρόκειται γὰρ τὴν εἰρήνην τοῦ Κουτσουκ Καϊναρτζῆ). Τὸ 1776, λίγο μετὰ τὴ χειροτονία του ὡς ἀρχιεπισκόπου Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος, ὁ Βούλγαρις

108. Παυ. Ι. Ζέποβ, ὁ.π., σ. 599-600, ὅπου ἀναδημοσιεύονται ἀποσπάσματα τῆς Προσφωνήσεως τοῦ Βουλγάρεως.

109. Ἀναγραφὴ τοῦ ἔργου στοῦ E. Legrand, *Bibliographie Hellénique ... au XVIIIe siècle*, τόμ. 2, σ. 162-163 (ἀριθ. 774). Τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ ὑπογράφει ὁ Λοδ. Φρ. δὲ λά Τιέρτζε, πού, κατὰ τὸν Α. Παπαδόπουλο Βρετό καὶ τὸν Legrand, εἶναι ψευδώνυμο τοῦ Βουλγάρεως, ἐνφ, κατὰ τὸν ἴδιο τὸ Βούλγαρι, τὸ ἔργο εἶναι χειρόγραφη μετάφρασί του ἐνός ποιήματος τοῦ de la Tierce («versio a gallico idioma in graecum poematis Domini de la Tierce cui titulus Le Temple de la Gloire»). βλ. S t. K. B a t a l d e n, *Notes from a Leningrad manuscript : Eugenios Voulgaris' autograph list of his own Works*, «Ὁ Ἑραριστής», τόμ. 13 (1976), σ. 1-22 (βλ. σ. 10 καὶ 18, ἀριθ. 28).

110. Περιγραφή τοῦ ἐντύπου στοῦ E. Legrand, ὁ.π., σ. 169 (ἀριθ. 782). Βλ. καὶ S t. K. B a t a l d e n, *Catherine II's Greek Prelate...*, σ. 151-152.

111. Περιγραφή τοῦ ἐντύπου στοῦ E. Legrand, ὁ.π., σ. 175-178 (ἀριθ. 792).

112. Περιγραφή τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ 1774 στῶν Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, σ. 136 (ἀριθ. 127) καὶ τῆς ἑλληνορωσσοικῆς τοῦ 1775 στοῦ E. Legrand, ὁ.π., σ. 204-205 (ἀριθ. 826). Βλ. καὶ S t. K. B a t a l d e n, ὁ.π., σ. 151 (πρβλ. καὶ σ. 33-34 καὶ 122).

συνέθεσε προσλαλιά¹¹³ τῶν Ἑλλήνων τῆς κριμαϊκῆς πόλης Νίζνας, πού ὑποδέχτηκαν τὴν αὐτοκράτειρα· ἀπὸ τὴν προσλαλιά αὐτὴ δίνω μιὰ μικρὴ περικοπὴ : «...ἰδοῦ ἡ ἔνθεος Ἄθηνᾶ ἡμῶν ἐκ τοῦ σύνεγγυς ὑπεκτείνει τὴν χεῖρα εἰς ἀντίληψιν καὶ ἀνόρθωσιν τῆς χαμαὶ κειμένης Ἑλλάδος· ἰδοῦ εἰς τὰ πρόθυρα τῶν ἑλληνίδων χωρῶν ἡ μεγάλη ποιμάντρια ἀνοίγει εἰς τὸ Πανελλήνιον τὰς αὐλάς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀνέσεως...»¹¹⁴.

Λίγο ἀργότερα, τὸ 1779, ὁ Ἡπειρώτης Γεώργιος Μπαλδάνης τυπώνει δυὸ ῥωδὲς στὴ γέννηση τοῦ ἐγγονοῦ τῆς Αἰκατερίνης Κωνσταντίνου¹¹⁵, πού, σύμφωνα μὲ τὸ «Ἑλληνικὸ Σχεδιό» τῆς, θὰ τὸν προορίσει γιὰ τὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μιὰ τρίτῃ «ῥωδὴ τῆ τρισεβάστω. . . Αἰκατερίνη τῆ Β', Αὐτοκρατορίσση πάσης Ρωσσίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἐτοίμω προστάτιδι»¹¹⁶, στὴν ὁποία τῆς ἐγραφε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα : «Ἑλλάδα γὰρ σὺ πολύστονον ἴφι / λύσσεις δεσμὸν Ἑλληνικὸς ἀπηνουῖς / ἡμᾶρ τέ σφισιν ὄλβιον οἴσεις»¹¹⁷. Τὴν ἴδια πρόβλεψη ἔκανε καὶ ὁ μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν Παρθένιος, πού εἶχε καταφύγει, μετὰ τὰ Ὀρλωφικά, στὴ Ρωσσία¹¹⁸, σὲ λόγο

113. Βαγγ. Σκουβαρά, Δύο ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρωος (Ἡ Αἰκατερίνα Β' καὶ οἱ Ἑλληνες πάροικοι τῆς Νίζνας), «Ἐπτανησιακὸν Ἡμερολόγιον», τόμ. 1 (1961), σ. 25-31.

114. Β. Σκουβαρά, ὁ.π., σ. 31.

115. Γ. Ι. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, Ἀθήνησι 1872, σ. 460.

116. Γ. Ι. Ζαβίρα, ὁ.π., σ. 459-460.

117. Γ. Ι. Ζαβίρα, ὁ.π., σ. 460.

118. Βλ. γι' αὐτὸν Πολ. Συνοδινοῦ, Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Παρθένιος καὶ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφεῖμ Β', «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ. 5 (1930), σ. 153-160.- Γ. Σίνα, Ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Παρθένιος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, «Ἡπειρωτικὴ Ἔστια», τόμ. 2 (1953), σ. 566-571.- Κ. Ν. Τριανταφυλλοῦ, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν, β' ἔκδ. ἀναθεωρημένη καὶ εἰκονογραφημένη, Πάτραι 1980, σ. 303. Γιὰ τὸν τάφο του, πού σώζεται στὴ Μόσχα, ὅπου καὶ πέθανε (16 Αὐγ. 1786), βλ. Α. Βρανοῦση, Ὁ Χρ. Χρηστοβασιλῆς στὴ Ρωσσία. . . Τάφοι Ἡπειρωτῶν στὴ Μόσχα καὶ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, «Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον» 1983, σ. 343-344 (ἀριθ. 12).

πού ἐξεφώνησε τὸ 1780 στὴν ἐκκλησία τῶν ἀνακτόρων : «... καὶ Ἑλλάς... ὡς ἄλλον σὲ ζωηρὸν Ζέφυρον ἀναπνέουσα, ... τῇ μὲν... ἀγάπη ζωπυροῦται, τῇ δὲ ἀγαθῇ ἐλπίδι ἀναπτερουμένη... ἐν βεβαίᾳ προσδοκίᾳ περιθάλλεται ὡς διὰ σοῦ... τῆς τε εὐκταίας αὐτῆς ἀπολυτρώσεως μετὰ καὶ τοῦ ἀρχαίου αὐτῆς κάλλους ἐπιτεύξε-ται»¹¹⁹.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' Ρωσοτουρκικοῦ Πολέμου, ὁ Ἡπειρώτης διδάσκαλος τοῦ Γένους Ἀθανάσιος Ψαλίδας (1767-1829)¹²⁰ ἀφιέρωσε στὴν Αἰκατερίνη τὸ φιλοσοφικό του ἔργο «Ἀληθῆς Εὐδαιμονία», πού τὸ τύπωσε, νέος ἀκόμη, στὴ Βιέννη τὸ 1791¹²¹. Ἀπὸ τὴν ἐκτενῆ καὶ ὠραία προσφώνησή του στὴν αὐτοκράτειρα, πού εἶναι ἐγκώμιο μαζὶ καὶ ἐκκληση, ἀποσπῶ μονάχα τὴν ἀκόλουθη περι-κοπή :

«Κραταιοτάτη Ἀνασσα! Μακάριον καὶ πανόλβιον τὸ τῶν Ρωσσοῶν γένος τῆς ΣΗΣ ἀρχῆς!... Ἦν οὐ μόνον ἡ Εὐρώπη πᾶσα, ἀλλὰ καὶ

119. Γ. Ι. Ζαβίρα, ὁ.π., σ. 511-512 (βλ. σ. 512). Βλ. καὶ Π. Κοντογιάννη, Οἱ Ἑλλη-νες..., σ. 406 καὶ σημ. 2. Ὁ Ζαβίρας χαρακτηρίζει τὸ λόγο αὐτὸ ὡς «μέχρι κόρου θωπευτικόν».

120. Γιὰ τὸν Ἀθ. Ψαλίδα βασικὴ παραμένει πάντα ἡ μονογραφία τοῦ Α. Ι. Βρανούση, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους, 1767-1829, Ἰωάννινα 1952. Τὴ νεότερη βιβλιογραφία βλ. στὴ μελέτη τοῦ Γ. Κεχαγιόγλου, Ἐνα χειρόγραφο τῆς «Γεωγραφίας Φυσικοπολιτικῆς» τοῦ Ψαλίδα, «Ὁ Ἑραριστής», τόμ. 13 (1976), τεύχ. 73, σ. 23-40 (βλ. σ. 23, σημ. 1). Ἄς προστεθοῦν τὰ δημοσιεύματα : Α. Βρανούση, Κείμενα καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρᾶ καὶ τοῦ Ψαλίδα, «Νέα Ἑστία», τόμ. 94, τεύχ. 1115 (Χριστούγεννα 1973), σ. 51-86.- Μαρίας Μ. Παντελιοῦ, Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας στὴν Κέρκυρα (1822-1828), «Ἡπειρωτικὴ Ἑστία», τόμ. 25 (1976), σ. 145-154, 356-364, 523-529, 733-742.- Τῆς Ἰδίας, Ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1767-1829), *ibid.*, τόμ. 26 (1977), σ. 864-868 καὶ τόμ. 27 (1978), σ. 8-12 καὶ 217-223.- Π. Χ. Νούτσου, Ὁ νεαρὸς Ψαλίδας καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ. 23 (1981), σ. 187-214.- Τοῦ Ἰδίου, Ὁ νεαρὸς Ψαλίδας γιὰ τὴ θεία Ἀποκάλυψη, *ibid.*, τόμ. 25 (1983), σ. 265-286.

121. Α. Ι. Βρανούση, Ἀθ. Ψαλίδας, σ. 13-14. Περιγραφή τοῦ βιβλίου βλ. στῶν Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθήνα 1970, σ. 4-16 (ἀριθ.

πάντες οἱ ἐν τῇ οἰκουμένη καὶ νῦν καὶ μετὰ ταῦτα τῶν σῶν κατορθωμάτων θαυμάζουσι καὶ θαυμάσονται. . . Ταῖς σαῖς οὖν ἀκτίσι καὶ ἡ Ἑλλάς, ἡ τὸ πάλαι μὲν ἔνδοξός τε καὶ εὐδαίμων διὰ τὴν Ἀθηναίων καὶ Ἀρην, νῦν δὲ ἄδοξος καὶ δυστυχῆς διὰ τὸν τῶν βαρβάρων θλίβοντα καὶ ἐπιβαρύνοντα ζυγόν, ψυχρὰ οὔσα, θερμαίνεσθαι ἤρξατο καὶ τὰς χεῖρας ἐκτείνειν καὶ τῷ νῶ ὡς παροῦσαν ὄρα ἸΕ τὴν αὐτῆς ἀντιλαμβανομένην καὶ ὑπερασπιζομένην, καὶ τοῦ δεινοῦ ζυγοῦ λυτρωσομένην καὶ Δέσποιναν αὐτῆς ἐσομένην. . . ΣΕ, φημί, Κραταιοτάτη! προσδοκᾶ, ἐπὶ ΣΕ ἐλπίζει καὶ ἐλπίζουσα οὐκ ἐπαισχυνθήσεται. . . Ταύτης οὖν τῆς Ἑλλάδος κἀγὼ ἔκγονος ὢν εἰς ΣΕ τὴν αὐτῆς ἐσομένην μητέρα προσδραμεῖν ἔκρινά...»¹²².

Ἄς προστεθεῖ πὼς ὁ Ψαλίδας ἐτύπωσε τὸ 1792 καὶ φυλλάδιο μετὸν τίτλο «Αἰκατερίνα ἡ Β΄, ἥτοι ἱστορία σύντομος τῆς ἐν τῇ ὁδοιπορίᾳ Αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐν Νίζνῃ καὶ Ταυρίᾳ Γραικοὺς ὑπὸ Αὐτῆς δειχθείσης εὐνοίας»¹²³. Σ' αὐτό, περιγράφοντας τὴ θριαμβευτικὴν κάθοδο τῆς Αἰκατερίνης στὴν Κριμαία τὸ 1787 (τὴν παραμονὴ τοῦ Β΄ Ρωσοτουρκικοῦ Πολέμου), γράφει ὅτι, ἀπὸ τὴν ξεχωριστὴ αὐτῆ εὐνοια τῆς Αἰκατερίνης στοὺς Ἕλληνας μπορεῖ «νὰ φανερωθῇ εἰς ὅλην σχεδὸν τὴν Ἑλλάδα ὁ κρῦφος αὐτῆς σκοπός, ὅπου δι' αὐτὴν τὴν τάλαινάν τε καὶ δυστυχῆ τρέφει, ὁ ὁποῖος, ἀνίσως κακῆ αὐτῆς τύχῃ δὲν ἤθελαν τὴν ἐμποδίσαι αἰτία τινα ἐξωτερικά τε καὶ πλάγια, ἤθελε βέβαια πρὸ πολλοῦ φανερωθῆ καὶ τὴν Παλλάδα εἰς πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα εἰσάξει καὶ πάσης βαρβαρότητος ἀπαλλάξει»¹²⁴.

122. Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδημόμου, ὅ.π., σ. 15. Πρβλ. καὶ Α.Ι. Βρανούση, ὅ.π.

123. Περιγραφή τοῦ φυλλαδίου στῶν Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδημόμου, ὅ.π., σ. 112-113 (ἀριθ. 58). Πβλ. καὶ Α.Ι. Βρανούση, ὅ.π., σ. 14-15.

124. Γ. Λαδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδημόμου, ὅ.π., σ. 112. Πρβλ. καὶ Α.Ι. Βρανούση, ὅ.π., σ. 15.

Οἱ αἰσιόδοξες ὁμως αὐτὲς προβλέψεις τοῦ Ψαλίδα ἔμελλε γρήγορα νὰ διαψευσθοῦν. Τὸν ἴδιο χρόνο τερματιζόταν καὶ ὁ Β΄ Ρωσοτουρκικὸς Πόλεμος μὲ τὴν εἰρήνη τοῦ Ἰασίου, χωρὶς νὰ φέρει οὔτε αὐτὸς τὴν ποθητὴ ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἐγκαταλείπονταν γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν τύχη των¹²⁵. Ἡ ἰπογοήτευση τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν ἐγκατάλειψή της αὐτὴ ἐκφράζεται στοὺς ἀκόλουθους στίχους ἐνὸς σύγχρονου (1798) λαϊκοῦ στιχουργήματος, τοῦ «Θρήνου τῆς Ρούμελης» :¹²⁶

Κανέννας δὲν εὐρέθηκε νὰ μὲ παρηγορήσῃ
καὶ ὅλοι μ' ἀλγισμονήσανε, κανεὶς δὲν μὲ λυπᾶται.
Καὶ οἱ Μόσκοβες, οἱ φίλοι μου, ἡ μοναχὴ μου ἐλπίδα
καὶ τί καλὸ μοῦ ἐκάμανε σὰν ἦλθαν στὸν Λεβάντε,
νὰ μοῦ ἀφανίσουν τὰ νησιὰ καὶ νὰ μὲ παρατήσουν
καὶ πάλι μὲ τὸν τύραννον νὰ κάμουν τὴν ἀγάπτην;

Τώρα λοιπὸν οἱ ἀποκαρδιωμένοι καὶ ἀπὸ τὴν ὁμόδοξη Ρωσσία
Ἕλληνες ἔπρεπε νὰ ζητήσουν τὸ λυτρωμὸ τους ἀπ' ἄλλου.

125. Πολὺ σπάνια εἶναι, μετὰ τὸ 1792, τὰ φιλωρωσσικὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἡ Γραμματικὴ τῆς Ῥωσσικῆς διχλέκτου ἐρανισθεῖσα μετ' ἐπιμελείας παρὰ Ἀναστασίου Μιχαήλ τοῦ ἐκ Φιλιππουπόλεως, ἐν Μόσχῃ 1796 (βλ. Γ. Λαδᾶ - Ἀθ. Χατζηδήμου, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799, Ἀθήνα 1973, σ. 20-21, ἀριθ. 11). Ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογό του, ἐξαίροντας «τὴν σοφὴν διοίκησιν εἰς τὰ ἔσω» καὶ «τὴν ἡρωϊκὴν ἀνδρείαν εἰς τὰ ἔξω» (σ. VI) τῆς Αἰκατερίνης, προσθεῖται ὅτι «ἴσως ἐγγίξει ὁ χρησμολογούμενος ἐκεῖνος καιρὸς, εἰς τὸν ὅποιον θέλει ἐκτείνει τὸν σωτήριον αὐτῆς βραχίονα καὶ μέχρις Ἑλλάδος, ὃ γένοιτο!...» (σ. VII). Ἀλλὰ ἡ Αἰκατερίνη πέθανε τὸν ἴδιο αὐτὸ χρόνο. Θὰ χρειαστεῖ νὰ νικηθεῖ ἡ γαλλικὴ στρατιὰ τοῦ Ναπολέοντα στὴ Ρωσσία, τὸ 1812, γιὰ νὰ συνθεθεῖ, ἀπὸ ἀνώνυμο Ἕλληνα τῆς Ρωσσίας, ἡ «Ὀδὴ ἐπὶνίκιους τῶν Ρώσσω» (ἐκδ. Α. Βρανούση, «Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher», τόμ. XXI (1971-1974), σ. 287-329, ὅπου, σ. 290-292 καὶ γιὰ ἄλλα ἑλληνικὰ φιλωρωσσικὰ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς), ποὺ δὲν καταλήγει ὁμως σὲ καμιά ἐκκλήση.

126. Voyage de Dimo et Nicolò Stephanopoli en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798), τόμ. 2, Londres 1800, σ. 78.

Καὶ τότε ἀκριβῶς, τὴν ἐπαύριον δηλαδή τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, οἱ νέες ιδέες ποὺ αὐτὴ διακήρυξε γιὰ ἐλευθερία, ἰσότητα καὶ βοήθεια στοὺς λαοὺς ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν ἐθνικὴ τους ἀνεξαρτησία κατακτοῦσαν διαρκῶς ἔδαφος στὴν Εὐρώπη καὶ ξεσήκωναν ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἐνθουσιασμό. Οἱ Ἕλληνες, ποὺ εἶχαν ἤδη ἀρχίσει, μὲ τὸ Διαφωτισμό, νὰ κάνουν τὴ γνωριμία τῶν ἐπαναστατικῶν αὐτῶν ιδεῶν, ἦταν φυσικὸ νὰ στραφοῦν μὲ πολλὰ προσδοκίαι πρὸς τὴν ἐπαναστατικὴ Γαλλία, ποὺ ἐμφανίζοταν στὸ προσκηνίον τῆς Ἱστορίας ὡς νέα ἰσχυρὴ δύναμη. Ἰδίως μάλιστα, μετὰ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιτυχίες τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων καὶ τὴ νικηφόρο προέλαση τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη στὴν Ἰταλία, τὴν κατάλυση τῶν ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων, καὶ μάλιστα τῆς βενετικῆς ἀριστοκρατίας, καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν Γάλλων στὰ Ἐπτάνησα (1797)¹²⁷.

Μέσα στὸ κλίμα αὐτὸ τῶν νέων προσανατολισμῶν καὶ τῶν νέων ἐλπίδων, ἀναπτύσσεται τὸ κίνημα τοῦ ἐθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή¹²⁸ καὶ ἠλεκτρίζεται ὁ ἀγωνιστικὸς ἐνθουσιασμὸς τοῦ κορυφαίου σοφοῦ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, τοῦ Ἀδαμαντίου Κο-

127. Βλ. *Ariadna Camariano*, Spiritul revolutionar francez și Voltaire in limba greacă și română, București 1946, σ. 5-27 καὶ (περίλ.) σ. 174-178 (ὅπου γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς Ἕλληνες).— *Τῆς Ἰδιᾶς*, Les Iles Ioniennes de 1797 à 1807 et l'essor du courant philo-français parmi les Grecs, «Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965», τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 83-114. Βλ. καὶ γενικότερα Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Δ', σ. 591 κ.ἑξ.

128. Θὰ ἦταν κουραστικὸ γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ ἴσως ὄχι ἀπαραίτητο νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ ἡ κυριότερη, ἔστω, βιβλιογραφία (δημοσιεύματα τῶν Legrand, Λάμπρου, Ἀμάντου κλπ.) γιὰ τὸ Ρήγα Βελεστινλή. Γι' αὐτὸ περιορίζομαι νὰ σημειώσω ἐκλεκτικὰ μερικὲς μόνο ἀπὸ τὶς νεότερες ἐργασίες μετὰ τὸ συστηματικὸ ἔργον τοῦ Α.Ι. Βρανοῦση, Ρήγας. Ἔρευνα, συναγωγή καὶ μελέτη (Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10), Ἀθήναι (1953) : Α.Ι. Βρανοῦση, Ρήγας Βελεστινλῆς 1757-1798 (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, περίοδος δευτέρα, ἀριθ. 3), Ἀθήναι 1957.— *Τοῦ Ἰδιοῦ*, Ὁ «Πατριωτικὸς Ὑμνος» τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ «Καρμανιόλα», στὸν τόμο «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου (1874-1960)», Ἀθήναι 1960, σ. 299-336.— *Γ. Λαφόου*, Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα, ΔΙΕΕ, τόμ. 14 (1960), σ. 231-312.— *Α. Μανέσις*, L'activité et les projets politiques d'un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle, «Balkan Studies», τόμ. 3 (1962), σ. 75-118.— Ἀπ. Δασκαλάκη, Μελέται περὶ

ρα ἢ¹²⁹, πού, ἀφήνοντας γιὰ λίγο τὰ ἐμβριθῆ του ὑπομνήματα στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, θὰ δημοσιεύσει πολιτικά φυλλάδια καὶ θὰ συνθέσει τὸ « Ἄσμα πολεμιστήριον » (1800)¹³⁰, γιὰ νὰ κηρύξει τὴν ἐλληνογαλλικὴ σύμπραξη, σὲ ἠθελημένα ἀπλοϊκοὺς στίχους, πού γνώρισαν ἀσυνήθιστη διάδοση :

Θαυμαστοί, γενναῖοι Γάλλοι,
σὰν ἐσᾶς δὲν εἶναι ἄλλοι
πλὴν Γραικῶν ἀνδρειωμένοι
κ' εἰς τοὺς κόπους γυμνασμένοι.

Ρήγας Βελεστινῆ, Ἀθήναι 1964.— Ν.Ι. Πανταζοπούλου, Ρήγας Βελεστινῆς. Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἑλληνισμοῦ προάγγελος τῆς Ἐπαναστάσεως. Λόγος ρηθὴς τὴν 25ῃν Μαρτίου 1964 (Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1964.— Ἄπαντα τῶν Νεοελλήνων κλασικῶν, Ρήγας Βελεστινῆς-Φεραῖος. Συναγωγή κειμένων, φιλολογικὴ ἐπεξεργασία καὶ παρουσίαση: Α. Βρανοῦσης, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, τόμ. 1-2, χ.ετ. (1968-1969).— Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, Ρήγας Βελεστινῆ ἐπαναστατικὰ σχέδια καὶ μαρτυρικὸν τέλος, ἐκδ. νέα μετὰ προσθηκῶν, Ἀθήναι 1979.— Ὁλγας Κατσιαρδῆ, Ὁ Ρήγας Φεραῖος. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Τεργέστης, «Μνήμων», τόμ. 7 (1979), σ. 150-174.— Α. Βρανοῦση, Θούρια τοῦ Ρήγας (τυπωμένα τὸ 1798) καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρά, «Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 56 (1981), σ. 299-312.

129. Ἡ ἴδια παρατήρηση πού διατυπώθηκε στὴ σημ. 128 ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ (1748-1833). Γι' αὐτὸ περιορίζομαι νὰ σημειώσω ἐδῶ μονάχα τὰ δύο πρόσφατα ἀφιερῶματα στὸν Κοραῆ, γιὰ τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, τῶν περιοδικῶν «Νέα Ἐστία» (τεῦχος 1355, Χριστούγεννα 1983) καὶ «Διαβάζω» (τεῦχος 82 τῆς 30 Νοεμβρίου 1983). Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἄλλες ποικίλες ἐργασίες γι' αὐτόν, δημοσιεύονται στὸ πρῶτο (σ. 172-216) γενικὴ «Βιβλιογραφία Ἀδαμαντίου Κοραῆ» ἀπὸ τὸ Γ. Βαλέτα (ἀριθ. 1-626) καὶ στὸ δεύτερο (σ. 52-56) «Κοραϊκὴ βιβλιογραφία 1963-1982. Αὐτοτελεῖ καὶ σὲ περιοδικὰ» ἀπὸ τὸ Στέρ. Φασουλάκη. Καὶ οἱ δύο ἐργασίες αὐτές, παρὰ τίς ἐλλείψεις των, εἶναι ἀρκετὰ κατατοπιστικές. Σημειῶνω ἐπίσης τὸν τόμο «Διήμερο Κοραῆ, 29 καὶ 30 Ἀπριλίου 1983. Προσεγγίσεις στὴ γλωσσικὴ θεωρία, τὴ σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ» (Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν). Ἀθήνα 1984 (μετὰ πολλὰς συνεργασίας ἐιδίκων), καθὼς καὶ τὴν Ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ (ἐκδ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἀ. Ἀγγέλου κ.ἀ.), τόμ. 1-6, Ἀθήνα 1964-1984.

130. Ἄσμα Πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν, ἐν τῇ κατ' Αἰγύπτῳ Ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ, ἈΩ' Βλ. καταγραφή τοῦ φυλλαδίου στῶν Δ. Σ. Γκίνη καὶ Β. Γ. Μέζα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμος πρῶτος 1800-1839, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 1 (ἀριθ. 2). Ἀπὸ τίς ἐπανεκδόσεις τοῦ «Ἄσματος» σημειῶνω τὴν πιὸ πρόσφατη καὶ πλούσια σχολιασμένη ἀπὸ εἰδικό: Ἄσμα Πολεμιστήριον. Ἀνώνυμο ἔργο τοῦ Κοραῆ παρουσιασμένο ἀπὸ τὸ Φίλιππο Ἡλιό, Ἀθήνα 1982 (Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο).

Φίλους τῆς ἐλευθερίας,
 τῶν Γραικῶν τῆς σωτηρίας,
 ὅταν ἔχωμεν τοὺς Γάλλους,
 τίς ἢ χρεῖα ἀπὸ ἄλλους;¹³¹

Ἀπηύθυναν ὁμως ἐκκλήσεις στὸ Ναπολέοντα Βοναπάρτη οἱ δύο αὐτοὶ κορυφαῖοι πρόμαχοι τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ρήγας καὶ ὁ Κοραῆς; Οἱ ἐνδείξεις πού ἔχουμε εἶναι λίγες, ἀλλὰ θετικές: Ὁ Ρήγας, ὅπως ὁμολόγησε ὁ ἴδιος στὴν αὐστριακὴ ἀνάκριση, ἔστειλε ἀπὸ τὴ Βιέννη, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1797, αὐτόγραφο ὑπόμνημα, ἀπευθυνόμενο πρὸς τὸ Γάλλο Πρόξενο στὴν Τεργέστη Berchet, γιὰ νὰ διαβιβάσει στὸ Βοναπάρτη τὴν παράκληση ὅλων τῶν Ἑλλήνων νὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ἐλευθερωθοῦν. Τὸ ὑπόμνημα θὰ τὸ ἐπέδιδε στὸν Πρόξενο ὁ Ἀντώνιος Κορωνιός, στὸν ὁποῖο τὸ ἔστειλε ὁ Ρήγας. Ἀλλὰ ὁ Κορωνιός ἐδίστασε καὶ δὲν τὸ ἐπέδωσε καὶ ἔτσι ἡ αὐστριακὴ ἀστυνομία τὸ βρήκε στὰ χαρτιά του. Κατὰ κακὴ ὁμως σύμπτωση, τὸ πολύτιμο αὐτὸ ὑπόμνημα δὲν ἐσώθηκε στὸ σχετικὸ φάκελο¹³².

Ὅσο γιὰ τὸν Κοραῆ, στὸ αὐτόγραφο κείμενο τῆς αὐτοβιογραφίας του, ἔχουμε τὴ μαρτυρία ὅτι, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ἀπευθύνθηκε ἀπὸ τὸ Παρίσι στὸ Ναπολέοντα γιὰ «τὴν ἐλπίζομένην ἐπ' αὐτὸν... ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας τὴν πλήρωσιν ἐζήτησα ἀπ' αὐτὸν δι' ἐπιστολῆς, ὅταν ἦτον ἔτι στρατηγὸς ἐλευθέρου ἔθνους εἰς τὴν Ἰταλίαν»¹³³. Ἀλλὰ οὔτε καὶ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τὸ κείμενο μᾶς

131. Ἄσμα Πολεμιστήριον, σ. 11.

132. Βλ. Α. Ι. Βρανούση, Ρήγας, Ἀθήναι (1953) («Βασικὴ Βιβλιοθήκη», 10), σ. 75-79 καὶ σ. 89, σημ. 1 καὶ Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, Ρήγα Βελεστινλῆ ἐπαχυστασιακὰ σχέδια, σ. 71-73. Γιὰ ἄλλες ἐκκλήσεις Ἑλλήνων στὸ Ναπολέοντα βλ. Ὁ λ γ α ς Κα τ σ ι α ρ δ ῆ, Ἑλληνικὰ διαβήματα στὸν Βοναπάρτη ἢ περίπτωσι τοῦ Γεωργίου Παλατίνου, «Ὁ Ἑρανιστής», τόμ. 14 (1977), σ. 36-68, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα τῶν τυχόν ἐπαφῶν τοῦ Βοναπάρτη μὲ τὸ Ρήγα (βλ. σ. 39, σημ. 11).

133. Τὰ ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Κοραῆ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Φίλ. Η. Ἡλιοῦ, Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ, «Ἑρνος εἰς

ἔχει σωθεῖ. Ἀντίθετα, ὁ Κοραῆς, ὅταν ἐτύπωσε, πολὺ ἀργότερα (1833), τὴν αὐτοβιογραφία του, διέγραψε αὐτὴ τὴ φράση¹³⁴, προφανῶς ἐπειδὴ εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀναθεωρήσει τὴ γνώμη του γιὰ τὸ Ναπολέοντα καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ του στὴν ἐλληνικὴ ὑπόθεση¹³⁵.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Ρήγα, ὁ Χριστόφορος Περραιβός¹³⁶, πού γλύτωσε ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ κατέφυγε στὴ γαλλοκρατούμενη Κέρκυρα (1798), τύπωσε ἐκεῖ, τὸν ἴδιο αὐτὸ χρόνο, ἓνα στιχοῦργημα, εἶδος πολεμικοῦ ἐμβατηρίου, μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ὑμνος ἐγκωμιαστικὸς παρ' ὅλης τῆς Γραικίας πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον Μποναπάρτε»¹³⁷. Παρ' ὅλο πὺ εἶναι ἀρκετὰ ἄτεχνο, θὰ μνημονεύσω μερικὲς στροφές του, πὺ ἔχουν τὴ στερεότυπη ἐπωδὸ «Ἐβίβα Μποναπάρτε / Ἐ λὲ σὸν ντοῦ κανόν», γιὰτὶ ἀποτελοῦν ἄμεση ἔκκληση στὸν Κορσικανὸ στρατηλάτη :

Ἐδαμάντιον Κοραῆν», τεῦχ. Α', Ἀθῆναι 1956, σ. 77-78 (ἀριθ. 9) καὶ (σημειώσεις) σ. 114 (ἡ περικοπὴ πὺ παραθέτω βρίσκεται στὴ σ. 77).

134. Βλ. καὶ Π. Μ. Κιτρομηλίδη, «Αὐτόπτης φοβερῶν πραγμάτων». Ἡ συζήτηση γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ὁ Ἐδαμάντιος Κοραῆς, «Νέα Ἐστία», τόμ. 114 (1983), τεῦχ. 1355, Χριστούγεννα 1983, σ. 63-74 (γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ στοὺς Ναπολέοντα, πὺ τὴν τοποθετεῖ στοὺς 1796 ἢ 1797, βλ. σ. 69 καὶ 73, σημ. 37).

135. Βλ. καὶ Ἀ. Π. Β. Δασκαλάκη, Ὁ Ἐδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Ἀθῆναι 1965, σ. 91-93.

136. Βλ. γι' αὐτὸν Α. Ι. Βρανούσης, Ἐνα περιζήτητο κερκυραϊκὸ χειρόγραφο : ὁ κώδικας τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Περραιβοῦ, Πρακτικὰ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, τόμ. Ι, ἐν Ἀθῆναις 1967, σ. 47-57, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

137. Περιγραφή τοῦ φυλλαδίου στῶν Γ. Α δ ἄ καὶ Ἀ θ. Χ α τ ζ η δ ἦ μ ο υ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799, Ἀθῆνα 1973, σ. 182-183 (ἀριθ. 124), ὅπου καὶ ἀναδημοσιεύεται τὸ στιχοῦργημα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Σ. Π. Ἀ μ π ρ ο υ, Μικτὰ Σελίδες, Ἀθῆναι 1905, σ. 649-650. Βλ. καὶ Α. Ι. Βρανούσης, Ὁ «Πατριωτικὸς Ὑμνος» τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἐλληνικὴ «Καρμανιόλα» «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου (1874-1960)», Ἀθῆναι 1960, σ. 15-22 καὶ 28-31, ὅπου χρονολογεῖ (σ. 29-30) τὸν Ὑμνον (Ἰούνιος 1798) καὶ παραθέτει φωτογραφία (σ. 21) τῆς πρώτης του σελίδας, καθὼς καὶ Γ ο ὺ Ἰ δ ι ο υ, Θούρια τοῦ Ρήγα (τυπωμένη τὸ 1798) καὶ χειρόγραφα τοῦ Βηλαρῆ, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 56 (1981), σ. 301 καὶ 303-305, ὅπου πρώτη περιγραφή τοῦ ἐντύπου ἀπὸ αὐτοψία καὶ φωτογραφία τῆς πρώτης σελίδας του. Καθὼς ἀπέδειξε ὁ Βρανούσης, ὁ ὕμνος τοῦ Περραιβοῦ ἀπομιμείται, καὶ στὰ μέτρα καὶ στὴ μουσικὴ, τὸν «Πατριωτικὸ Ὑμνον» τοῦ Ρήγα «Ὅλα τὰ ἔθνη πολέμου».

1

Τί θάμβος κι' ἄμετρος χαρὰ
ὀπού μᾶς ἦλθ' εὐθύς, παιδιὰ!
Μποναπάρτες τὴν Μάλτα
τὴν πῆρε μὲ μιὰ σάλτα!

3

Μετὰ τὴν νίκην τῶν πεζῶν
εἰς τῆς Γραικίας τὸν Λαὸν
στέλνει κ' ἐγκαρδιώνει
πῶς τὸν ἐλευθερώνει.

8

Φθάσε, ἡρώων Πρόεδρε
Σῶσε Γραικίαν, Πρόγονε
Κι' αὐτὴ χρυσὰς κολώνας
σὲ κάμνει εἰς αἰῶνας.

9

Νὰ ζῆ, νὰ ζῆ καὶ τρεῖς νὰ ζῆ
ὁ Μποναπάρτε κι' ὄλ' μαζί.
Ἄς ἔλθῃ, τὸν ζητοῦμεν
κ' ἡμεῖς μαζὶ κινουῦμεν¹³⁸.

Τὸν ἴδιο καιρό, ἀπὸ τὸ Ζακυνθινὸ στιχοῦργό Ἀντώνιο Μαρτελάο (1754-1819)¹³⁹ γράφτηκε «Ἦμος εἰς τὴν περίφημον Γαλλίαν, τὸν ἀρχιστράτηγον Ἐκκαρτίαν καὶ τὸν στρατηγὸν Γεντίλλην»¹⁴⁰, ἀπὸ 38 τετράστιχες στροφές¹⁴¹ καὶ τὸ 1802 τυπώθηκε,

138. Γ. Ααδᾶ καὶ Ἀθ. Χατζηδημόν, ὁ.π., σ. 182-183.

139. Βλ. γι' αὐτὸν τὴ μονογραφία τοῦ Φαίδ. Κ. Μπομπουλίδου, Προσωπικαὶ. Τεῦχος Δ'. Ἀντωνίου Μαρτελάου καὶ οἱ περὶ αὐτόν, Ἀθήναι 1977, ὅπου καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία (σ. 7-10). Βλ. ἐπίσης Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Ἀνεκδοτὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀντωνίου Μαρτελάου (1789), «Κεφαλληνιακὰ Χρονικά», τόμ. 2 (1977), σ. 176-178.

140. Πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Σπ. Δὲ Βιάζη, Ἡ Λύρα Ἀνδρέου Κάλβου καὶ ἀνεκδοτος ὕμνος Ἀντωνίου Μαρτελάου, ἐν Ζακύνθῳ 1881, σ. 137-144. Κριτικὴ ἔκδοσις (μὲ μνεῖα τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων καὶ τῶν χειρογράφων) ἔγινε ἀπὸ τὸν Φ. Κ. Μπομπουλίδη, ὁ.π., σ. 41-45. Πρβλ. καὶ τὸ μελέτημα τοῦ Γ.Θ. Ζώρα, Ὁ Ναπολέων Βοναπάρτης καὶ ἡ σύγχρονη ἐλληνικὴ ποίησις, «Νέα Ἔστια», τόμ. 86 (1969), σ. 1661-1676 (ὁ ὕμνος τοῦ Μαρτελάου στὶς σ. 1663-1665).

141. Ἄς σημειωθεῖ πὸς τὸν ἴδιο ἐπίσης καιρὸ ὁ ἀφοσιωμένος στὴ Γαλλία καὶ ἀργότερα διπλωματικός τῆς ἐκπρόσωπος Κωνσταντίνος Σταμάτης, μὲ ἐκθέσεις καὶ ὑπομνήματα στὸ γαλλικὸ Διευθυντήριο καὶ στὸν Ταλλεϋράνδο, ἐπρότεινε τὴ δημιουργία ἀνεξάρτητου ἐλληνικοῦ κράτους, κάτω ἀπὸ τὴ γαλλικὴ προστασία (Αἰκατ. Κουμαριανοῦ, Ἐνέργειες τοῦ Κωνσταντίνου Σταμάτη γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος 1798-1799, «Πρακτικὰ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965», ὁ.π., σ. 154-174). Γιὰ τὸ Σταμάτη γενικότερα βλ. Α. Βρανούση, Ἀγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνεκδοτὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ, ΕΜΑ, τόμ. 15/16 (1965/6), σ. 144 κ.ἑξ.

έλληνικά και γαλλικά, στο Παρίσι ή « Έποποιΐα εις τὰς ἀριστείας τοῦ ἥρωος Ναπολέων Βοναπάρτη, πρώτου κονσόλου τῆς γαλλικῆς Πολιτείας, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερεῦσι Πολυζώη Κοντοῦ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»¹⁴². Δὲν θὰ ἔχουν ὅμως συνέχεια. Μετὰ τὴν ἄτυχη ἐκστρατεία τοῦ Βοναπάρτη στὴν Αἴγυπτο (1798), ἡ Γαλλία χάνει τὸ παιχνίδι γιὰ τὴν κυριαρχία τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ σὲ λίγα χρόνια ζαναγουρίζει, γιὰ ν' ἀνταγωνιστεῖ τοὺς Ἀγγλους καὶ τοὺς Ρώσσοις, στὴν παλιὰ φιλοτουρκικὴ τῆς πολιτικῆς. Ὁ Βοναπάρτης θὰ προωθήσει τώρα τὸ κοσμοκρατορικὸ του ὄνειρο στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ θὰ τὸ φτάσει ὡς τὶς παγωμένες στέπες τῆς Ρωσσίας, γιὰ νὰ τὸ δεῖ τελικὰ συντρίμμια στὰ ὑψώματα τοῦ Βατερλώ. Οἱ Ἕλληνες θὰ δοκιμάσουν ἔτσι καὶ ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ Γαλλία, ποὺ ἔστειλε τὸ στρατό τῆς στὰ Ἐπτάνησα μὲ κηρύγματα ἐλευθερίας, γιὰ νὰ μεταβληθεῖ γρήγορα σὲ στρατὸ κατοχῆς, ἄλλη μεγάλη ἀπογοήτευση. Καὶ δὲν θὰ ἔχουν πιά ποῦ νὰ στραφοῦν, στὶς παραμονὲς τῆς Ἐθνεγερσίας, ἀφοῦ καὶ ἡ κυρίαρχη τώρα τῆς Εὐρώπης Ἱερὴ Συμμαχία κάθε ἄλλο παρὰ εὐνοοῦσε τὰ ἀπελευθερωτικὰ τους σχέδια.

142. Ἀναγραφή τοῦ βιβλίου στῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, τόμ. 1, ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 21 (ἀριθ. 124). Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἰδιότυπου αὐτοῦ λογιῶν ἀπὸ τὰ Γιάννενα βλ. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 652-654, Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, Κοραΐς-Κούμας-Κάλβος ..., (Ἀθήνα 1967), σ. 40-41, καὶ πρόσφατα Ο. Fünnes, Ἡ παραμονὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ στὴν Οὐγγαρία (1794-1801), «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», τόμ. 23 (1981), σ. 327-334 καὶ προπάντων Ariadna Camariano - Cioran, L'Épire et les pays roumains, Jannina 1984, σ. 202-209. Ὁ Πολυζώης Κοντός, ἀφοῦ δίδαξε στὴν Οὐγγαρία, ἐπισκέφθηκε τὸ Παρίσι (κατὰ τὴν Cioran τὸ 1799, κατὰ τὸν Fünnes, σωστότερα, μετὰ τὸ 1801, ἀφοῦ μαρτυρεῖται, ἀπὸ ἔγγραφο δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Ἐνεπεκίδη πὼς βρισκόταν ἐκεῖ στίς 25 Μαρτίου 1802). Ἐκεῖ λοιπὸν ἐτύπωσε, τὸ 1802, τὸ ἐγκωμαστικὸ ποιήμα του στὸ Βοναπάρτη, ποὺ τὸ ἀφιέρωσε «τῇ μεγαλοπρεπεστάτῃ συζύγῳ τοῦ αὐτοῦ Βοναπάρτη». Η Cioran, ὅ.π., σ. 207-208, σημ. 155 ὑποδεικνύει καὶ ἄλλη ἐκδοσὴ ἀχρονολόγητη, μὲ παραλλαγμένον τίτλο καὶ διαφορετικοὺς τυπογράφους. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ δῶ ἀντίτυπο τοῦ ἔργου.

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἡ πρώτη λύση ποὺ δοκίμασαν οἱ Ἕλληνες λόγιοι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας των ἀπὸ τὸν ξενικὸ ζυγὸ, ὅταν διερμήνευαν τὴ φωνὴ τῆς στῆ Δύση, ἦταν ἡ συνένωση τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης σὲ κοινὸ ἀγώνα κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς Χριστιανωσύνης. Ἡ λύση ἀπέτυχε, παρ' ὅλους τοὺς ἐνθουσιασμοὺς ποὺ ζεσήκωσε, σὲ διάστημα μικρότερο ἀπὸ ἓναν αἰῶνα. Ἡ δεύτερη λύση ἦταν ἡ ἔκκληση γιὰ ἐπέμβαση καὶ βοήθεια μιᾶς καὶ μόνης ξένης δυνάμεως. Ἀπέτυχε ὁμως κι' αὐτή, τὸ εἶδαμε, ὕστερα ἀπὸ ἄγονες προσπάθειες καὶ ὀδυνηρὲς δοκιμασίες τριῶν αἰώνων. Ἔτσι δὲν ἀπέμεινε τελικὰ στοὺς Ἕλληνες ἄλλη λύση, στὰ πρόθυρα τοῦ Μεγάλου Ἀγώνα, παρὰ νὰ στηριχτοῦν στὶς δικές τους κυρίως δυνάμεις, ποὺ εὐτυχῶς εἶχαν ἐν τῷ μεταξὺ ἀνδρωθεῖ, καὶ ὄχι σὲ ξένη βοήθεια, ποὺ εἶχε συχνὰ ἀποδειχθεῖ ὑστερόβουλη καὶ ἐπιζήμια. Τὴ λύση αὐτὴ τὴν εἶχαν ὑποδείξει καὶ ἄλλοι, καὶ ἰδίως ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τοῦ ἔργου «Ἑλληνικὴ Ναυμαχία ἦτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας» (1806)¹⁴³, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο «εἰς τὸν τύμβον τοῦ μεγάλου καὶ ἀειμνήστου Ἑλληνοῦς Ρήγα», καὶ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς. Καὶ τὴν ἔσχατη αὐτὴ λύση τὴν ἀπετόλμησαν ἐνσυνείδητα οἱ πρόγονοί μας τὸ 1821, παρ' ὅλες τὶς ἐναντιότητες τῶν καιρῶν. Καὶ δὲν ἀπέτυχαν. Δὲν ἀπέτυχαν, γιὰτὶ ἐν τῷ μεταξὺ ὄχι μόνον εἶχαν ἀντλήσει πολύτιμα διδάγματα ἀπὸ τὶς πικρὲς ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ ἀνα-

143. Ἀναγραφή τοῦ βιβλίου στῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα, ὀ.π., σ. 66-67 (ἀριθ. 401). Βλ. τὴν πρώτη ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ Βιβλιοπωλεῖο Ε.Γ. Βαγιονάκη, Ἀθήναι (1948), με εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια Ν. Β. Τωμαδάκη. Ἀναγραφή τῶν ἄλλων ἐπανεκδόσεων τοῦ ἔργου καὶ τῶν κατὰ καιροὺς (ἀπὸ τὸ 1824 ὡς τὸ 1978) διαφόρων γνωμῶν γιὰ τὴν ἀνεξακρίβωτη ἀκόμη πατρότητά του βλ. στὴν ἐπισκόπηση τῆς Μαρίας Μαντουβάλου, Ἑλληνικὴ Νομαρχία, «Μαντατοφόρος», τευχ. 13 (Ἰούνιος 1979), σ. 12-25. Οὕτε ὁμως ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς, ποὺ προτείνει ἡ Μαντουβάλου, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὁ συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας». Βλ. τὸ πρόσφατο μελέτημα τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη. Εἶναι συγγραφεὺς τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» (Ἄνωνύμου τοῦ Ἑλληνοῦς) ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς, «Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον», τόμ. Β' (1983-84), σ 13-83.

πτύζει καὶ ὀργανώσει τις δυνάμεις των, ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς, καὶ προετοιμάσει τὸ ἔδαφος ἀπὸ κάθε πλευρά. Καὶ στήν προετοιμασίᾳ αὐτῇ βοήθησαν ἀναντίρρητα καὶ οἱ ἐκκλήσεις ποὺ παρουσιάσαμε ἐδῶ συνοπτικά, γιατί συνέβαλαν στὴ συντήρησι τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ στὴν ἐπίμονη προβολὴ στὴν Εὐρώπῃ τοῦ αἰτήματος τῶν Ἑλλήνων γιὰ ἐλευθερία.